

6014

1914 № 2101

0303

Գ. Լ. Լ. Լ.

20 ՏԱՐՈՒԱՅ ԿՈՇՄԱՐ

(Յիսուսաբննե արի խորհից, իսկական կեանքից)

БИБЛИОТЕКА
ИНСТИТУТА
ВОСТОКОВЕДЕНИЯ
Академия Наук
СССР

ԹԻՓԼԻՉ

Երևան «Կապիտալ»

1914

891.99

L-52

(arm
6014

02 FEB 2011

891.99

Գ. Լ. Լ. Լ.

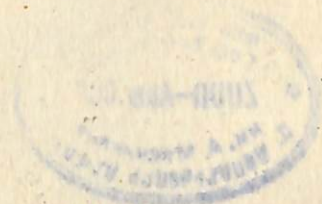
L-52

20 ՏԱՐՈՒԱՅ ԿՈՇՄԱՐ

(Յիսուսի ծնունդի տարի, իսկական կեանքի)

БИБЛИОТЕКА
ИНСТИТУТА
ВОСТОКОВЕДЕНИЯ
Академии Наук
СССР

ԹԻՖԼԻՉ
Տպարան «Էդուկացիոն»
1914

02.05.2013

33423

20 ՏԱՐՈՒԱՅ ԿՈՇՄԱՐ

60861-67

20 ՏԱՐՈՒԱՅ ԿՈՇՄԱՐ

(Յիսկազարիւններ սրտի խորքից, իսկական կեանքից)

Ա

Ուրեմն դու, սիրելի՛ ընկերուհի, փափագում ես իմանալ իմ կեանքի պատմութիւնը՝ սկսած այն օրից, երբ աւարտեցինք դպրոցը և ճակատագիրը շուտով բաժանեց մեզ՝ քեզ տանելով հեռաւոր երկիր, իսկ ինձ թողնելով մեր ծննդավայրում:

Ա՛խ, սիրելիս, ծանր է ինձ համար վերջիշել և վերադառնալ այն տառապանքները, որ կրել եմ իմ քսանամեայ ամուսնական կեանքում: Բայց քանի-որ փափագում ես այդ, ուրախութեամբ կը գրեմ, մանաւանդ-որ ինքս էլ անյաղթելի պահանջ եմ զգում սիրտըս բանալու քեզ պէս մի մտերիմ ընկերուհու, որին անքնն սիրել եմ, սիրում եմ, և որի մասին պահել եմ ամենաքաղցր յիշողութիւններ: Սակայն, մտերիմդ իմ, եթէ յիշողութիւններս լրիւ չլինին և կամ գուցէ ոչ խստիւ յաջորդական, այդ պէտք է վերադառնալ լոկ ամուսնական կեանքի չափազանց բարդ լինելուն: Եւ մի այնպիսի կեանք, որպիսին իմն է եղել, ամբողջովին գրի առնելը ֆիզիքապէս անկարելի է՝ գոնէ ինձ հա-

Հարցնում ես.—Քնչալես պատահեց որ ես կեանքըս կապեցի մի մարդու հետ, որին հիմա ատում եմ սրտիս ու հոգուս ամբողջ թափով, իմ ամբողջ էութեամբ, իմացականութեանս ամբողջ ուժով:

Եւ մի օր նա կանգնեց իմ առջև այն մարդու
կերպարանքով, որին տեսնում է ամեն մի օրիորդ, և
որը ապագայում այնպէս անողորմաբար պէտք է ջախ-
ջախէր իմ տենչանքներն ու քաղցր երազները:

գրաւեցին նրա հոգին ու սիրտը, նրա բարոյական աշխարհը, իմ ուսմանտիկ երեակայութիւնը ենթադրեց թէ գտել է նրա մէջ անոյշ երազներին մարմնացումը—տղամարդը՝ բառիս ընդարձակ իմաստով: Թող նա լինէր վերջին չքաւորը, բաւական էր, որ ես կարողանայի նրան սիրել և սիրուել նրանից, ու այնուհետև պատրաստ էի՝ այդ փոխադարձ սիրոյ անունով կրել ճակատագրի բոլոր հարուածները:

—Օրիորդ,—ասաց նա ինձ մի օր,—մի՞ք նայիլ իմ սև կեղևին. Գեղան Կոռւանեանը միայն իրա հոգով ու սրտով կարող է պարծենալ ձեզ մօտ:

Այդ պարզ դարձուածը ինձ շատ դիւր եկաւ, և նա
տիրեց իմ սրտին:

Գուցէ այդ մի տեսակ հիպնոզ էր, որ զրկեց ինձ կամքի ոյժից և նիրհեցրեց բանականութիւնս, ճշտութեամբ չեմ կարող յիշել և ոչ մանաւանդ բացատրել: Եւ ես մի օր, վերջապէս, մերժելով ձեռքս խնդրողներին, որոնց թիւը սակաւ չէր, խոստացայ Գեղան Կոռւանեանին:

1892 թվականի սեպտ. ամսի 2-ին պէտք է կատարուէր մեր պսակադրութեան հանդէսը, բայց մօրս մահուան պատճառով յետաձգուեց մինչև 27-ը: Թէև այդ ժամանակամիջոցը ևս շատ քիչ էր անմոռանալի մայրիկիս սուգը՝ ընդունուած սովորութեամբ պահած լինելու համար, սակայն նշանածս՝ իբրև պետական ծառայող, արձակուրդով էր եկել, անկարող էր երկար մնալ:

Պատկադրութիւնը կատարուեց: Նոյն օրը, որպէս հարսանեկան ընծայ, նա վիճակահանութեան երկու տոմսակ նուիրեց ինձ:

Այդ աննշան դեպքը յիշեցի այստեղ որոշ նպատակով: Բանն այն է, սիրելիս, որ այդ ընծայի շնոր-

մար: Բայց այն՝ ինչ որ հնարաւոր պիտի լինի գրի առնելու, լինելու է ճշմարտութիւն, միմիայն ճշմարտութիւն, վասնզի յոգնել եմ, յոգնել՝ քսան տարի շարունակ սուտ ու կեղծիք լսելուց ու տեսնելուց: Եւ հէնց այդ իսկ պատճառով իցէ-թէ՝ անգութ ձեռքերով բզիկ-բզիկ արուած սրտիս մէջ կուտակուածը թղթին յանձնելով, որոշ չափով հոգեկան թեթևութիւն զգամ: Չէ՞-որ կեանքի խորթ զաւակներն միակ սփոփանքը՝ իրանց քաշած տարապանքներն ուրիշներին պատմելն է: Հետեալէս՝ երջանիկ եմ որ քո մէջ գըտնում եմ մի կամաւոր ունկնդիր:

Բայց արդեօք համբերութիւն կ'ունենամ կարդալու բոլորը, ինչ որ պիտի պատմեմ քեզ մտերմի անկեղծութեամբ:

Հարցնում ես.— Ինչպէս պատահեց որ ես կեանքըս կապեցի մի մարդու հետ, որին հիմա ատում եմ սրտիս ու հոգուս ամբողջ թափով, իմ ամբողջ էութեամբ, իմացականութեանս ամբողջ ուժով:

Ես դեռահաս էակ էի՝ լի վարդազոյն յոյսերով ու քաղցր երազներով: Ինչպէս-որ ծաղիկը սիրում է արևը, այնպէս էլ ես էի սիրում կեանքը, որի դէմ ոչ ոք ունէի, ոչ էլ քէն: Ժպտում էի նրան իմ պատանեկական անմեղ ժպտով, և ինձ այնպէս էր թվում, թէ նա էլ ինձ է ժպտում ու սիրալիք է դէպի ինձ: Անչափ ու անսահման էր հաւատս դէպի կեանքը:

Եւ մի օր նա կանգնեց իմ առջև այն մարդու կերպարանքով, որին տէնչում է ամեն մի օրիորդ, և որը ապագայում այնպէս անողորմաբար պէտք է ջախջախէր իմ տենչանքներն ու քաղցր երազները:

Երբ նա սկսեց հետամուտ լինել ինձ, ես չհետաքրքրուեցի ոչ նրա անցեալով, ոչ ներկայով, ոչ շրջանով և ոչ էլ նրա արտաքինով: Իմ ուշադրութիւնս

գրաւեցին նրա հոգին ու սիրտը, նրա բարոյական աշխարհը: Իմ ուսմանտիկ երեւակայութիւնը ենթադրեց թէ գտել է նրա մէջ անոյշ երազներիս մարմնացութեմը—տղամարդը՝ բառիս ընդարձակ իմաստով: Թող նա լինէր վերջին չքաւորը, բաւական էր, որ ես կարողանայի նրան սիրել և սիրուել նրանից, ու այնուհետև պատրաստ էի՝ այդ փոխադարձ սիրոյ անունով կրել ճակատագրի բոլոր հարուածները:

—Օրիորդ,—ասաց նա ինձ մի օր,—միք նայիլ իմ սև կեղևին. Գեղան կուռնեանը միայն իրա հոգով ու սրտով կարող է պարծենալ ձեզ մօտ:

Այդ պարզ դարձուածը ինձ շատ դիւր եկաւ, և նա տիրեց իմ սրտին:

Գուցէ այդ մի տեսակ հիպնոզ էր, որ զրկեց ինձ կամքի ոյժից և նիրհեցրեց բանականութիւնս, ճշտութեամբ չեմ կարող յիշել և ոչ մանաւանդ բացատրել: Եւ ես մի օր, վերջապէս, մերժելով ձեռքս խնդրողներին, որոնց թիւը սակաւ չէր, խոստացայ Գեղան կուռնեանին:

1892 թուականի սեպտ. ամսի 2-ին պէտք է կատարուէր մեր պսակադրութեան հանդէսը, բայց մօրս մահուան պատճառով յետաձգուեց մինչև 27-ը: Թէև այդ ժամանակամիջոցը ես շատ քիչ էր անմոռանալի մայրիկիս սուգը՝ ընդունուած սովորութեամբ պահած լինելու համար, սակայն նշանածս՝ իբրև պետական ծառայող, արձակուրդով էր եկել, անկարող էր երկար մնալ:

Պսակադրութիւնը կատարուեց: Նոյն օրը, որպէս հարսանեկան ընծայ, նա վիճակահանութեան երկու տոմսակ նուիրեց ինձ:

Այդ աննշան դէպքը յիշեցի այստեղ որոշ նպատակով: Բանն այն է, սիրելիս, որ այդ ընծայի շնոր-

բամբասանէր հասարակութեան համար նորից խօսակցութեան առարկայ դառնալ: Հօրս հետ խորհրդակցելուց յետոյ, վճռում են, թէ և ակամայ, ինձ Գեղանին կնութեան տալ:

Պսակուկուցս յետոյ ձեռքս ընկաւ. Գեղանի և նրա եղբայրների նամակները: Գեղանը գրել էր եղբայրներին.— Ես այն բաղդաւորներից չեմ, որ Դ—ները իրանց աղջկան կնութեան տան ինձ: Իսկ եղբայրները պատասխանել էին.— Միամիտ եղիր. մենք այնպիսի լուրեր ենք տարածել ու այժմ էլ տարածում, որ Գոհարինէի ծնողները՝ ուղեն-չուղեն, ստիպուած պէտք է համաձայնեն:

Ահա այդպիսի աշխատանքի համար էր տոմսակներս եղբայրներին տուել:

Մի անգամ երբ խնդրեցի Գեղանին որ պատմէ ինձ իր անցեալ կեանքի մասին, նա ասաց.— Անցեալս այնպէս վատ է եղել, որ լոկ յիշել իսկ չէի կամենալ՝ ուր մնաց թէ պատմէի քեզ, այն էլ հիմա, երբ անշափ երջանիկ եմ զգում ինձ....:

Ես ինքնաբաւականութեամբ ժպտացի, իսկ նա շարունակեց խօսքը.

— Եթէ դու միքիչ տգեղ էլ լինէիր, ես էլի կ'ուզէի քեզ, որովհետեւ ես լաւ էի ճանաչում թէ քեզ և թէ յարգելի ծնողներիդ: Իսկ շատ առաջուց ձեռքդ չխնդրելուս պատճառն այն էր իսկապէս, ինչպէս ասացի, որ համոզուած չէի, թէ ծնողներդ կը համաձայնեն: Եւ եթէ չլինէր նշանդ յետ տալու առիթով քաղաքում տարածուած՝ պառակտական անմիտ բամբասանքները, դժուար թէ ծնողներդ համաձայնէին....:

Գեղանն ինձ ծանօթացրեց իրա ազգականներից միայն մի քեռանց և մի մօքրանց հետ,— թէ և դրանց ևս չէր յարգում,— իսկ հօրեղբօր որդիների և միւս

մօրաքոյրերի հետ՝ ոչ. որովհետեւ դրանց դէմ սաստիկ սրգողած էր, թէ ինչո՞ւ էին նրանք շարունակ պնդում որ Դ—ները իրան աղջիկ չեն տալ, իսկ նշանը տալուց յետոյ էլ ասել էին.— Արդեօք պիտի կարողանամ գոնէ քիչ էլ է այնպէս լաւ պահել կնոջդ, ինչպէս-որ նա պահվում է ծնողների տանը:

Այն քաղաքը, ուր պաշտօնավարում էր Գեղանը, անհամեմատ աւելի վատ էր, քան իմ ծննդավայրը, որի տաղտուկները քեզ լաւ ծանօթ են: Այդ իսկապէս քաղաք չէր, այլ մի ընդարձակ աւան, որի բնակչութիւնը բաղկացած էր գլխաւորապէս կիսաբարբարոս թուրքերից: Կովկասի այն խղճուկ վայրերից մէկն էր, որոնց միակ օազիսը կաղմում են զաւառապետը՝ իրա օգնականներով, հաշտարար դատաւորը, ոստիկանապետը, բժիշկը և միքանի ուսուցիչներ: Ո՛չ թատրոն, ոչ ժողովարան և ոչ մի որևէ հասարակական զբօսավայր, որոնք այնքան անհրաժեշտ են փոքրիշատէ զարգացած մարդու համար:

Ուրեմն կարող ես երևակայել իմ վիճակը, որ նոր էի ոտ դրել կեանքի շէմքին ու բացի ընտանեկանից, նաև արտաքին հաճոյքներ վայելու բուռն փափագ ունէի:

Մենք իբրեւ նորապսակներ այցելեցինք մի շարք ընտանիքների և ստացանք փոխ-այցելութիւններ:

Աւանդ, գրանով էլ սահմանափակուեց մեր շփումը արտաքին աշխարհի հետ: Այլևս ոչ մի երթևեկ, ոչ մի փոխադարձ հիւրընկալութիւն: Ինչո՞ւ.— Որովհետեւ Գեղանը՝ մի անհասկանալի յամառութեամբ ոչ-որի մօտ չէր ուզում գնալ և ինձ էլ արգելում էր գնալու:

Մի օր կատակով ասացի.

— Գիտե՞ս, Գեղան, երեւի Ռօմէօն ու Զիւլեւտտան այնքան չեն սիրել իրանց տեսակցութիւնը, որքան

մենք սիրեցինք մեր մենաստանային կացութիւնը: Արդարեւ մարդիկ կարող են կարծել, թէ մենք երգուել ենք ճգնաւորի պէս ապրել:

Գեղանը զգաց որ կատակ չեմ անում, որ ես լրջօրէն տխրում եմ առանց շրջանի, առանց հասարակութեան:

Նա պատասխանեց.

—Աւելի լաւ է ճգնաւոր լինել, քան վարակուել ապականութեամբ:

—Ո՞րն է այդ ապականութիւնը:

—Այն վարք ու բարքերը, որ տիրում են այս քաղաքի հասարակութեան մէջ:

—Արդեօք այդ վարք ու բարքերը առաջ էլ կային, թէ՞ իմ գալուց յետոյ երևան եկան:

—Կային:

—Հապա ինչո՞ւ այն-ժամանակ շփուում էիր այդ հասարակութեան հետ:

—Այն-ժամանակ այլ էր, իսկ այժմ ուրիշ: Այն-ժամանակ ես ամուրի էի, իսկ այժմ ամուսնացած:

Կարող ես երեւակայել, սիրելիս, որ ես տակաւին չգիտէի թէ ինչ տարբերութիւն կայ ամուրի մարդու և ամուսնացած մարդու բարոյական հայեացքների մէջ, Գեղանն էլ չբացատրեց ինձ այդ: Սակայն երկար ժամանակ չմնացի խաւարում: Շուտով իմ միամիտ տաւալուսանքը փարատուեց և իմ հոգեկան աչքերը նշմարեցին կեանքի առաջին աղտեղութիւնը:

Պատմեմ եղելութիւնն այնպէս, ինչպէս-որ էր:

Տեղացիների մէջ մի բաւական տարիքաւոր հայուն էի կար, որ ամուսնացած էր մի ուս ալի չինովնիկի հետ: Մեր այցելութեան միջոցին ես նկատեցի, որ այդ կինը մի տեսակ անհաշտ աչքով է նայում ինձ և շատ անքաղաքավարի է. նա ոչ-միայն անուշադիր

թողնելով ինձ, շարունակ Գեղանի հետ է խօսում, այլև երբեմն մէջքն ինձ է դարձնում:

Այս հանգամանքն ինձ վրայ խիստ անախորժ տպաւորութիւն գործեց, և երբ մի օր այդ մասին գանգատուեցի մի ծանօթ տիկնոջ,

—Երեխայ էք,—գոչեց նա, խորհրդաւոր ժպտալով.—երևում է որ կեանքը դեռ իր տգեղ կողմերը ցոյց չի տուել ձեզ: Երանելի հասակ:

—Դրանով ի՞նչ էք կամենում ասել, տիկին:

—Ուզում եմ ասել որ դուք չգիտէք այն, ինչ որ ամբողջ քաղաքը գիտէ: Այդ կինը ձեր ամուսնու սիրունին է եղել:

—Սիրունի՛ր,—գոչեցի ես սոսկալով. կարծես սուր սլաքով ծակեցին սիրտս:

Այն, սիրելիս, ես այդչափ անմեղ էի և անտեղեակ տղամարդ կոչուած էակի ապականութիւններին:

Ես հէնց նոյն օրը երեկոյեան սրտիս դռնութիւնը յայտնեցի Գեղանին: Հպարտութեան և ամօթի զգացումը թոյլ չտուաւ ինձ խնդրին մօտենալ ուղղակի: Ես նրա շուրջը պտոյտներ գործեցի:

—Ինչո՞ւ այդ հայունին երեսն այնպէս յամառութեամբ դարձնում էր ինձանից, հարցրի:

—Որովհետեւ նա երեսի վրայ արատ ունի:

—Բայց այդ արատը ես չնկատեցի, թէև տեսայ նրա ամբողջ երեսը: Ասա, Գեղան, ո՞վ է այդ կինը:

—Թողնենք, չարժէ նրա մասին խօսել, սիրելիս:

Եւ այդ ասելով Գեղանն ինձ գրկեց ու համբուրեց այնպիսի աւելնով, որ մի վայրկեանում չքացաւ իմ մէջ ծագած չար կասկածը:

Սակայն ինձ վիճակուած էր նրա նախկին սիրունուց կրել երկրորդ աւելի զգալի վիրաւորանք:

Ծննդեան տօնի նախօրեակին՝ ի-միջի ալ հրաւիրողները տեղական բժիշկն անձամբ գալով մեզ մօտ, խնդրեց որ թաթախման երեկոյեան անպատճառ գընանք իրանց մօտ և միասին տօնենք հայկական սովորութեամբ։ Ամուսինս տանից բացակայ էր, դժուարանում էի դրական պատասխան տալ՝ աչքի առաջ ունենալով նրա կոպիտ բնաւորութիւնը։ Բայց երբ շատ խնդրեց, ստիպուած եղայ խօսք տալ գնալու։ Ենթադրելով թէ ամուսինս այնքան անքաղաքավարի չի գտնուիլ որ չյարգէ այդ պատուաւոր ընտանիքի թախանձանքը։ Բայց արի տես որ երբ եկաւ և իմացաւ թէ խօսք եմ տուել, սաստիկ բարկացաւ և գրաւոր ներողութիւն խնդրեց նրանցից։ Ապա ինձ ստիպեց գնալու՝ հետո անքաղաքավարի վարուող տիկնոջ ամուսնացած խորթ աղջկայ տուն։ Ես շատ աշխատեցի համոզել ամուսնուս, որ եթէ բժշկի խնդիրը մերժեց, ապա լաւ է որ այդտեղ էլ չգնանք, չլսեց, և մենք գնացինք։ Ի-հարկէ այդտեղ էր նաև ամուսնուս հոմանի տիկինը, որ իրա պարտքը համարեց նորից վերաւորել ինձ։

— Գիտէ՞ք, տիկին, — ասաց ինձ խօսակցութեան միջոցին չարախինդ ժպիտով, — դուք լուսնի նման էք երևում։

Ձգիտեմ այդ բոլորին ինչի նման էի՝ լուսնի թէ արեգակի, միայն գիտեմ, որ տգեղ չէի։ Վերաւորանքը շատ պարզ էր։

Տուն վերադառնալով, ասացի ամուսնուս.

— Ի՞նչ ուզում ես արա, Գեղան, ես այլևս չեմ կարող այդ կնոջ երեսը տեսնել։ Ես իմ արտաքինով երբէք չեմ պարծեցել՝ համեստութիւնը համարելով կնոջ զարդը, բայց թոյլ տալ մի օտար կնոջ այդ տեսակ կոպիտ նկատողութիւններ, կը նշանակէ վերաւոր-

բել նոյնիսկ քեզ։ Չէ-որ այնքան օրիորդների միջից ինձ ես ընտրել։ Կետեաբար՝ ես պարտաւոր եմ յարգել քո ճաշակը, իսկ դու էլ պարտաւոր ես պաշտպանել ինձ։

Իմ խօսքերն ազդեցին Գեղանի վրայ և նա թոյլ տուաւ ինձ ընդհատել ծանօթութիւնս իր նախկին հոմանու հետ։

Եւ այդպէսով, մենք բոլորովին անջատուեցինք հասարակութիւնից։ Սալ—ում վարած կեանքը դարձաւ միանգամայն անապատային, մի վայրում, որ առանց այն էլ ամայի էր ինձ համար։ Որովհետեւ բացի մեզանից և թուրք տանտիրոջից ուրիշ բնակչութիւն չկար այդ մասում։ Տեղի բոլոր հիմնարկութիւնները, խանութները և թէ բնակչութիւնը գտնվում էին Գուռ գետի միւս ափին, որտեղից մենք այնքան հեռու էինք ապրում, որ նամակաբերը չէր կարողանում իրա ժամանակին հասցնել մեզ մեր հասցեով եկած նամակներն ու լրագիրները, ասելով որ Ս—ից դուրս անապատում ենք ապրում, և մենք ստիպուած յատուկ մարդ էինք ուղարկում փոստատուն։ Մեր այդպիսի տարօրինակ կեանքի համար սալեանցիք ճգնաւոր էին կոչում ամուսնուս։

Մի անգամ երբ ամուսինս գործով գնացել էր սահմանը, նոր գաւառապետը այցելութեան եկաւ կընոջ հետ։ Ծանօթանալուց յետոյ տիկինն ասաց ինձ.

— Ձարմանալի է որ ամուսինդ առանց Ձեզ է գնացել։

— Ի՞նչ կայ զարմանալու, նկատեցի ես։

— Որովհետեւ ամենքը ևս ասում են, թէ նա այնքան խանդոտ է, որ ուր որ գնում է, միշտ հետն է առնում Ձեզ՝ ուղի չդարձնելով ոչ ցրտին, ոչ բուք ու բորանին։

Այդպիսի կեանք վարելը թէև անչափ դժուար էր ինձ համար, սակայն դէպի ամուսինս տածած սէրս ինձ ոյժ էր տալիս անտրտունջ տանելու:

Բ

Մօտեցաւ մեր ամուսնութեան առաջին ամառը:

Պէտք է ասեմ, սիրելիս, որ ամուսնուս պաշտօնատեղին ամբողջ կողկասում յայտնի է իր վատաւորը կլիմայով, մանաւանդ ամառը:

Այնտեղ երբեմն արեգակի ջերմութիւնը հասնում է 50 աստիճանի, միևնոյն ժամանակ, տիրում է այնպիսի խոնավութիւն, որից մարդու ոսկորներն են տամկանում: Բայց գլխաւոր չարիքը նրա միջատներն են, մանաւանդ մոծակները, որոնք իրանց խայթոցով մարդու մարմինը վէրքերով են ծածկում:

Մի օր ինչ-որ բշտիկներ երևացին վրաս: Հարկաւ ես այդ վերագրեցի մոծակների խայթերին, սակայն աղախինս, որ երկար տարիներ ապրում էր Ս—ում, նայեց բշտիկներին ու ասաց.

—Տիրուհի, դրանք մոծակի կծածներ չեն, ես լաւ գիտեմ:

—Հապա ի՞նչ են, հարցրի:

—Ձգիտեմ, այդ ուրիշ բան է, դիմեցէք բժշկին:

Ես սաստիկ վախեցայ և յայտնեցի ամուսնուս. բայց նա փոխանակ հանգստացնելու իր երիտասարդ կնոջը, նորից անտեղի կերպով զայրացաւ վրաս, որ հաւատում եմ աղախինու բարբառնջանքներին:

Մի ամիս չանցած, մի օր ես դողացրի և այնքան վատ զգացի ինձ, որ ատիպուած եղայ անկողին մտնել: Գեղանը տուն վերադառնալով նրբ տեսաւ ինձ անկողնում, բարկացաւ:

—Վեր կաց,—գոչեց նա:

—Բայց տկար եմ,—ասացի, զարմանալով նրա զայրոյթի վրայ:

—Դու տկար չես, այլ բո երեւկայութիւնն է տկար: Վեր կաց. ես չեմ ուզում, որ դու պառկած լինիս:

Ստիպուած կատարեցի նրա անտեղի պատուէրը: Ձգիտեմ ի՞նչ գերբնական զօրութեամբ այդ մարդն արդէն այնքան տիրել էր իմ կամքին, որ ես անզօր էի դիմագրելու նրա անմիտ քմահաճոյքներին իսկ: Արդեօք սիրում էի նրան այն բուն ու ջերմ սիրով, որ այնքան անգութ է կնոջ համար: Անտարակոյս այո, վասնզի զգում էի, որ կեանքն առանց նրան այլևս ոչինչ է ինձ համար: Ձգում էի, որ պատրաստ եմ նրա համար դոհել ամեն ինչ, կրել ամեն տառապանք, հանդուրժել ամեն վիրաւորանքի մի խուլ վայրում, հեռու բարեկամներից ու մտերիներից, հեռու հասարակութիւնից, զուրկ ընկերական կեանքի բոլոր զուարճութիւններից, մենումենակ, ինչպէս ճակատագրի քմահաճոյքով լերկ ժայռի գագաթին բուսած մի ծառ:

Բայցեայնպէս հետզհետէ եկայ այն դառն գիտակցութեան՝ որ Գեղանի խանդոտութիւնը բոլոր օրինաւոր ամուսինների նման ոչ թէ անկեղծօրէն ինձ սիրելուց էր, այլ միայն շահասիրութիւնից: Նա շատ էր վախենում որ ես կարող եմ թողնել իրան և ընդմիշտ հեռանալ, հետևապէս ինքը կը զրկուէր ինձանով ամեն կերպ օգտուելուց: Եւ նա օգտուեց ինձանով այնքան ժամանակ, որքան անհրաժեշտ եղաւ իրան՝ թէ դիրք ձեռք բերելու և թէ մանաւանդ հարստանալու համար, որով նա հիմա շատ է պարծենում իրան մօտիկ չճանաչողների մօտ:

Եւ հիմա երբ ինձ եմ կրճանքս այդ մար-

60361.67

դուց, մազերս փշաքաղվում են, մարմինս սարսուռում. չեմ կարողանում ինքս ինձ հաշիւ տալ՝ թէ ռն էր արդեօք այն բռնակալ ոյժը նրա մէջ, որ այնպէս գերեց իմ ազատասէր հոգին: Ասել՝ թէ ես մի կամազուրկ էակ էի, մէկն այն հէք արարածներից, որոնք միշտ ուրիշների ստուերի մէջ են պատսպարվում, չեմ կարող: Բնութիւնն ինձ չէր զրկել ազատասէր ձգտումներից, իսկ ծնողներս երբէք չեն աշխատած մեռցնել իմ այդ ձգտումները:

Ահ, չգիտեմ, սիրելիս, և չեմ ուզում երկարացնել: Ես ոչ թէ հպատակուեցի Գեղանին, այլ ստրակացայ նրան: Եւ իմ հլուծիւնը այն աստիճանին հասաւ որ վերջիվերջոյ սկսեց նրան էլ ձանձրացնել: Այսպէս մի օր՝ մի ինչ-որ տնտեսական սխալիս համար ինձ յանդիմանելիս երբ տեսաւ որ ինձ չեմ արդարացնում, բարկացած գոչեց.

— Գիտես, Գոհարինէ, դու կարող ես ինձ խելագարացնել քո հեղուծեամբ: Զէ՞-որ դու էլ մարդ ես, ինչո՞ւ չես պաշտպանում քեզ:

— Նոյնիսկ չընդդիմախօսած կամ մի անմեղ կարծիք յայտնելուս համար անգամ չեմ ազատվում քո բարկութիւնից ու անարդարացի յարձակումներից, եթէ ընդդիմախօսեմ, չէ՞-որ դրութիւնս պէտք է աւելի աննախանձելի դարձնեմ: Բացի դրանից մի յայտնի հեղինակ ասում է: «Ամուսնական կեանքը միահեծան իշխանութիւն է մէկի և հլու հպատականութիւն միւսի համար»: Ես բարեք եմ համարում հպատակուել, քան իշխել:

Ամուսինս այնքան բռի ու կռակաւ էր, որ իմ հեղափոխութեանը ոչ-միայն չմեղմացրեց նրան, այլ ընդհակառակը՝ նա «իշխել» բառն ըմբռնեց՝ բիրտ, նիւթական իմաստով և աւելի խստացրեց իրա բռնութիւն-

ները, որ ես այնպիսի ինքնաթաղութեամբ ընդունել էի յանուն այն ընտանեկան բաղդաւորութեան, որի մասին իմ վառ երեւակայութիւնս միշտ երազել էր:

Նա ինձ յանդիմանում էր ու նախատում նոյնիսկ մի չնչին սխալիս համար, որ առաջանում էր երկտասարդական անփորձութիւնիցս: Կամ կերակրի աղն էր պակաս լինում, կամ թէյը չէր ժամանակին պատրաստվում, կամ սփռոցներն ու անձեռնոցիկներն էին շուտ մաշվում լուացուելուց, կամ ուշ էի զարթնում, վաղ քնում—այդ բոլոր աննշան բաները քրէական յանցանքներ էին երեւում նրա աչքում, որոնց համար ստրուկի հալածանքներ էի կրում շարունակ:

Ես ոչ բողոքում էի, ոչ էլ տրտնջում, այլ ամեն կերպ աշխատում էի արդարացնել նրան՝ նրա զայրացկոտութիւնը վերագրելով այն զրկանքներին, որ նա կրել է կեանքի մէջ:

Տասուերեք տարեկան հասակում հօրից զրկուելով, մնացել է անտէր, անպաշտպան, կրել է հազար ու մի նիւթական ու բարոյական տառապանքներ: Ուրեմն ի՞նչպէս կարելի էր քնքուշութիւն պահանջել մի մարդուց, որ ինքը բնաւ չէր հանդիպել քնքուշութեան: Թող շարունակէ հալածել. ես կ'աշխատեմ իմ համբերութեամբ, իմ հեղուծեամբ դոնէ մասամբ մեղմացնել նրա կոշտ բնաւորութիւնը:

Աւաղ, որքան սխալվում էի, որքան մոլորուած էի, որ չգիտէի, թէ ձիւնից սառած մարդուն կրաւրով չեն տաքացնում, այլ նոյն ձիւնով: Որքան տհաս էի, որ չգիտէի, թէ նա կայ ու կը մնայ մինչև իրա կեանքի վերջը նոյն բծախնդիրն ու դիւրազըր-գիրը, նոյն անտանելի ինքնահաւանն ու մանաւանդ զգուելի ժլատը:

Լուցկին ի՞նչ է, հասարակ ու էփանազին լուց-

կու համար անգամ անազին տեսարաններ էր սարքում, ամբողջ օրը հանգստութիւն չէր տալիս, բղաւում էր, կռվում, թէ ինչո՞ւ շուտ է հատնում լուցկին: Որպէսզի լուցկիները շուտ չվերջանան և ես ազատ մնամ գլխացաւանքութիւնից, մտածեցի լուցկիները մէջներից կիսել, որ երկու անգամ շատանան: Մի օր երբ գրչահատը ձեռքիս զբաղուած էի իմ այդ նորահնար գիւտով, ամուսինս ներս փախւի հարցրեց.

—Այդ ի՞նչ ես անում:

—Հապա ի՞նչ անեմ, պատասխանեցի, լուցկին շուտ հատնելու համար շարունակ կռվում ես հետս, ես էլ կէս-կէս եմ անում որ ուշ հատնի, որպէսզի էլ չկռուես:

Ես որ իմ սեպհական դրամագլուխն ունէի, մի կողմէի ծախսել իսկ չէի կարողանում: Ձէր թոյլ տալիս գոնէ կարգին հագնուեմ: Ամուսնուս համար կարծես ամօթի զգացմունք ասուած բանը բոլորովին գոյութիւն չունէր:

Ամառը կարճ ժամանակով գնացինք մեր ծննդավայրը, ուր որոշ թեթևութիւն զգացի հարազատներիս շրջանում: Մոռացայ կրածս անախորժութիւնները և նորից ինձ այնպէս թուաց թէ կեանքը ժլատում է ինձ: Բայց երբ յիշում էի առաջիկայ աշունը, երբ մտածում էի վերադարձիս մասին, մոայլ մըտքերը դարձեալ պաշարում էին ինձ:

Ես վճռեցի մենակ չվերադառնալ, ուստի խնդրեցի Գեղանին, որ իրա մօրն էլ տանենք հետներս՝ այն յուսով թէ այդ կինը կարող կը լինէր կռակաւ որդու վերաբերմունքը մեղմացնել դէպի ինձ գէթ այնչափ, որչափ հնարաւոր կը լինէր:

Սոսկալի մոլորութիւն: Ոչ-միայն յոյսս չարդարացաւ, այլև բոլորովին դրա հակառակը պատահեց:

Հէնց փախու առաջին օրից մայրը որդու կողմը բռնեց: Դա մի կարճահասակ, հաստամարմին կին էր, մեծ քթով, մեծ բերանով, մէջքը կորացած, նրա բերանում մի հատ ատամ չկար, ինչպէս և փոքրիկ աչքերի մէջ բարութեան նշոյլ: Իրա պատմելով մի անգամ ամուսինը բերանին այնպէս էր խփել, որ բոլոր ատամները թափուել էին:

Նոյն միջոցներին մեզ մօտ հիւր եկաւ նաև Գեղանի փոքր եղբայրը: Միջին հասակով, մօր պէս կորացած մէջքով մի արարած էր դա, որ կեանքի մէջ միայն մի նպատակ ունէր՝ լաւ ուտել և լաւ ապրել:

Ստեղծուեց մի տեսակ երբեակ համաձայնութիւն:

Յաճախ նրանք առանձնանում էին ու ինձնից ծածուկ փափսում, որովհետև հէնց-որ նկատում էին մօտենալս, իսկոյն լռում էին: Երբ այդ առիթով Գեղանին իմ անբաւականութիւնը յայտնեցի, որ ինձանից ծածուկ խօսելով երեքով, վերաւորում էք ինձ, նա ըստ իր յատուկ սովորութեան պատասխանեց կողտաբար.

—Այդպէս բան չկայ, այդ քո երեակայութիւնն է:

—Եթէ չկայ, էլ ինչո՞ւ համար ես այդ փափսոցները. միթէ ես այս տան անդամներից չեմ...:

Մայրը հովանաւորում էր որդուն, եղբայրը քրծնում էր եղբօրը, և ես էի մենակ նրանց մէջ անտէր ու անպաշտպան, որպէս փշերի մէջ բուսած մի ծաղիկ: Աւելին կ'ասեմ. իմ ընտանեան կեանքում ես մի անլեզու ստրուկ էի՝ զուրկ բոլոր իրաւունքներից: Մայրը շարունակ լարում էր որդուն իմ դէմ, որպէս մի չար ոգի, որին բարձրագոյն հաճոյք էին պատճառում իմ հոգեկան տառապանքները. ամեն ինչ որդու համար և ոչինչ ինձ համար. այդ էր նրա միակ նշանաբանը:

Եւ ես նկատում էի որ մօր այդպիսի անսիրտ վարմունքը դէպի ինձ՝ ուրախութիւն է պատճառում որդուն և մի տեսակ շոյում նրա հսը:

Վերջապէս սկսեցի զգալ, որ այնտեղ չեմ ընկել, ուր ձգտում էի: Պատանեկական վառ երևակայութեանս յօրինած ընտանեկան իդիլիան բոլորովին չքացաւ: Մուսյուլեցին վարդագոյն երազներս: Կեանքը փոխարինուեց անգոյն գոյութեան, որ կարելի էր համարել բուսական, եթէ չլինէր այնքան դաժան: Զգացի որ ճակատագրի անողոք ձեռքը կորզել է ինձ ծնողներին փաղաքուշ գոգից և դամել մի ցուրտ ժայռի, ուր ես դատապարտուած եմ յաւիտենական տանջանքների: Զգացի որ Գեղանի համար տենչալին ոչ իմ երիտասարդութիւնն է եղել, ոչ իմ գեղեցկութիւնը, ոչ-մանաւանդ իմ հոգին ու սիրտը, այլ իմ օժիտը: Զգացի որ բիրտ գաւառացին մնացել է նոյնը, ինչ որ եղել է ի ծնէ, որ ոչ բարձր ուսումը, ոչ մայրաքաղաքի մէջ անցկացրած հնգամեայ կենցաղը և ոչ միջավայրը նրա հոգեկան աշխարհի վրայ բարեբար ներգործութիւն չեն ունեցել:

Ես իրաւունք չունէի ոչ-միայն առանց ամուսնուս, այլև առանց նրա մօր ցանկութեան տանից դուրս գալ: Մինչև իսկ իրաւունք չունէի իմ կամքով քնել, ուտել, խօսել, զբօսնել...

Ամաչելով պէտք է ասեմ որ շատ անգամ օրս քաղցած էի անցկացնում: Ամուսինս հացը որոշ քանակութեամբ էր բերել տալիս ու ինքն էլ ճաշէ ճաշ էր միայն ուտում, նախաճաշելու սովորութիւն չունէր. որովհետև անչափ շատ ծխելուց փակվում էր ախորժակը. բայց բարկանում էր, երբ ես նախաճաշում էի: Մի անգամ սաստիկ քաղց զգալով՝ անկարող եղայ ինձ զսպել մինչև ճաշ և մի կտոր հաց կերայ: Երբ սեղանը

տեցինք, Գեղանն իսկոյն նկատեց որ հացից կերուած է ու սաստիկ բարկացաւ: Այդ օրից սկսած՝ ամօթից և թէ մանաւանդ երկիւղից, որ էլի այնպէս չբարկանայ, աւելի լաւ էի համարում քաղցից տանջուել և ձեռը չտալ հացին: Բայց նա էլի բարկանալու առիթ գտաւ. սկսեց բղաւել, ճղաւել, թէ ինչո՞ւ մի ամսում քան դրվանքայ իւղ է գնացել: Երբ տեսնում էի մըշակներին փողոցում, գետնի վրայ նստած ցամաժ հաց ուտելիս, հազար երանի էի տալիս նրանց՝ որ թէև ցամաք, բայց հանգիստ ու կուշտ ուտում են, ինչքան իրանց սիրտն է ուզում...:

Մի օր էլ ամուսնուս խանդարուած խելքին չգիտեմ ինչ փչեց, ինձնից պահանջեց, որ իրա համար մի ձեռք հագուստ կարեմ: Որքան էլ ասացի որ կարուձև չգիտեմ, տղամարդու կոստիւմ կարելը իմ բանը չէ, չսեց: Ստիպուած եղայ փորձել հմտութիւնս և, իհարկէ, փչացրի, որի հետևանքը եղաւ անազին կուր:

Մի գիշեր հիւանդացայ, սաստիկ վատ զգացի ինձ. բայց երկիւղ կրելով որ ամուսինս զրա համար էլ կը բարկանայ, ոչինչ չասացի, այլ լուռ տանջուեցի մինչև առաւօտ. բայց ցաւիս սաստկութիւնից այնքան թոյլ էի, որ մնացի պառկած: Գեղանի գընալուց յետոյ խնդրեցի նրա մօրը որ ինքը հսկէ խոհարարի վրայ, բայց նա մերժեց, ասելով.— Գեղանից վախենում եմ. մթերքներից շատ տամ պէտք է բարկանայ, քիչ տամ՝ էլի պէտք է բարկանայ: Լաւ է որ վեր կենաս և ինքդ հսկես:—Եւ ես ստիպուած՝ վերկացայ և երեքուն քայլերով գնացի խոհանոց:

Պարզ էր որ մայրը ևս վախենում էր որդուց: Նա մի օր ինձ ասաց.

—Ամուսնուս բնաւորութիւնը այնքան վատ էր, որ երբ մեռաւ, տխրելու փոխանակ անչափ ուրախա-

ցայ. կարծեցի մի ծանր բեռ ընկաւ ուսերիցս...

Ինչպէս երևում է, ամուսինս ժառանգական հիւանդութեան հետ ստացել էր նաև հօր անտանելի բնաւորութիւնը, և թէ դրա վրայ աւելացնենք ամուրի ժամանակուայ վարած կեանքի մէջ ստացած հիւանդութիւնը ևս, ապա ամեն ինչ պարզ կը լինի ու հասկանալի՝ թէ ինչո՞ւ էր նա այնպէս անհանդուրժելի չար, նախանձ, զայրացկոտ ու կռուարար: Նա հետս կուժում էր հշ-միայն մի չնչին, մի աննշան առիթով, այլև բոլորովին առանց որևէ առիթի: Երբ ասում էի.

— Ինչի՞ մէջ ես ինձ մեղադրում. ասան, ճիշտ է իմ յանցանքը, ուզում եմ ուղղուել, միշտ էլ պատասխանում էր:

— Ես քեզանից լաւ կին երբէք չեմ ունենալ:

Տարօրինակ հասկացողութիւն ունէր այդ մարդը իրերի մասին: Ախր եթէ լաւ կին էի, հապա էլ ինչո՞ւ էր կեանքս դառնացնում՝ ամեն բոպէ հետս կռուելով:

Բայց նա միայն ինձ հետ չէր կուժում, այլ ամենքի հետ՝ թէ մեծի և թէ փոքրի, թէ մարդկանց և թէ կանանց հետ. ուսուցիչ ժամանակ կռուեց ուսուցիչների ու տեսչի հետ և նրանց էլ կռուացրեց միմեանց հետ, որի պատճառով դպրոցից հեռացրին: Սալ—ում թուրք չէր մնացել որ հետը կռուած չլինէր:

Պատմեմ մի անօրինակ դէպք, որ երբէք չեմ մոռանալ: Այս մէկը իմ բոլոր զանգատներից աւելի գունեղ կերպով կարող է պատկերացնել քեզ թէ ինչ է եղել իմ դրութիւնը:

Առաւօտ էր: Թէյ էինք խմում: Թվում էր թէ ամեն ինչ խաղաղ է, ընտանեկան փոթորիկի ոչ մի պատճառ չկայ: Բայց հիշ, յանկարծ երկինքը մթափնեց և բարձրացաւ մի սարսափելի փոթորիկ: Գեղանը գու-

նատուեց, կատաղեց և, ձեռն ուժգին սեղանին զարկելով, գոռաց՝ «Անառակ»:

Ես ցնցուեցի և ապշած նայեցի նրա կատաղի աչքերին:

— Անառակ, — կրկնեց նա, — այս ինչ է: Նայի՛ր՝ տես: Նա թէյի բաժակը դրեց իմ առջև և բռնեցքնեք սեղմեց:

Ես նայեցի բաժակին: Թէյի մակերևոյթը ծածկուած էր թանձր իւղով: Մնացի շուարած. թէյը ես էի ածել, կանխապէս բաժակը խնամքով լուանալուց ու մաքուր սրբիչով սրբելուց յետոյ:

— Այս ինչ է, գոռաց նա դարձեալ:

— Չգիտեմ... բայց զարմանալի է:

— Չարմանալու ոչինչ չկայ. դու ուզում ես ինձ թունաւորել:

Պահ մի արիւնս սառաւ երակներիս մէջ, լեզուս կաշկանդուեց: Ես թունաւորող... ուրեմն ես մարդասպան:

Ես այլևս ոչինչ չասացի, և մէկ էլ վայրկենաբար իմ միտքը լուսաւորեց մի կասկած: Տեսարանին ներկայ էր Գեղանի մայրը, որ գլուխը կրծքին թեքած, լուռ լսում էր որդու զարհուրելի մեղադրանքը:

— Ինչո՞ւ չէք պաշտպանում ինձ, — դիմեցի նրան. — չէ՞ որ ձեր ներկայութեամբ բաժակը լուացի ու թէյն ածեցի:

— Իմ գործը չէ, — ասաց նա, — շփոթուեց ու լռեց:

Հանելուկը պարզուեց միայն հետեւեալ օրը: Օգտուելով իմ վայրկենական բացակայութիւնից, մայրը որդու բաժակի մէջ մի գդալ ձէթ էր ածել:

Պատճառը, կը հարցնես: Պատճառը, սիրելիս, նոյնքան կոպիտ, որքան և միջոցը: Նա ամեն կերպ աշխատում էր իմ վարկը կոտրել որդու աչքում: Նա

վախենում էր՝ մի գուցէ Գեղանը ինձնով յափշտակուելով, մոռանայ իրան և միւս որդիներին: Նա կարծում էր որ եթէ այդպէս լինի, իրանք կը մնան անպաշտպան, ուստի Գեղանի մօր և եղբայրների միակ սկզբունքն էր՝ ինչքան կարելի է շատ շահագործել իրանց հարազատին:

Բաժակի անմաքուր լինելու մասին երբ յայտնեցի ամուսնուն, նա սկզբում իրան վշտացած ձևացրեց՝ մօրը մեղադրելու համար, բայց յետոյ ծիծաղեց ու սասց.

— Բռի ջուրը յաճախ է լինում այդպէս իւղոտ:

— Եթէ դու այդ գիտէիր, նկատեցի դառնացած, հապա ինչո՞ւ զայրացար այն աստիճան, որ քեզ թոյլ տուիր այնպիսի վիրաւորական խօսք ասել ինձ:

— Անցեալը մի յիշիր, ասաց ու շտապով դուրս եկաւ տանից:

Գեղանն անկասկած իրաւունք ունէր՝ բացի սիրելուց, նաև հպատակուել մօրը: Ես այդքանը հասկանալու համար գիտակցութիւն ունէի և չէի դիմադրում: Բայց յանուն որդիական խոնարհութեան նա չէր տատանվում յաճախ ստորացնել ինձ այդ գոհնիկ կնոջ առջև. ահա այդ էր վիրաւորականը:

Եւ ցաւալին այն է, որ իմ կրած հալածանքները աւելի նխթական հիմք ունէին, քան բարոյական: Իւ այդ Գեղանի անհանդուրժելի ժլատութիւնն էր:

Մի առաւօտ, չգիտեմ ինչպէս՝ մի որդ էր ընկել թէյիս բաժակի մէջ: Երբ վերցրի բաժակը, ցնցուեցի. բաժակը ընկաւ ձեռքիցս յատակի վրայ և փշրուեց:

— Ի՞նչ արիր, յիմար, — գոչեց ամուսինս զայրացած, ձեռն ամուր սեղանին դարկելով. — այդ բաժակն ինձ համար աւելի թանկ էր, քան ինքդ:

— Հանգիստ կաց, — ասացի ես, կարողանալով զըս-

պել զայրոյթս, — ես մէկի փոխարէն տասը կը գնեմ:

— Տեսէք, տեսէք, — մէջ մտաւ Գեղանի մայրը, — չի էլ ամաչում, գոռողանում է բերած օժիտով:

— Տիկին, կարծեմ ես երբէք ձեզ մօտ չեմ պարծեցել իմ օժիտով: Թանգն ինձ համար հարստութիւնը չէ, այլ իմ ամուսնու հանգստութիւնը և մանաւանդ նրա սէրը դէպի ինձ, եթէ միայն կայ:

Իմ խօսքերը թէև մեղմացրին ամուսնուն և նա էլ ոչինչ չասաց, սակայն նրա այնպիսի անխիղճ վարմունքից համոզուեցի որ նա ինձ չի սիրում. իսկ եթէ ինձ յամառօրէն հետամտել է և եղբայրների օգնութեամբ ամեն ստոր միջոցի դիմել՝ ինձ ուղելու համար, դրա պատճառն անշուշտ դրամօժիտիս վրայ աչք ունենալն է եղել:

Պ

Ես ինձ մենակ, անտէր ու անպաշտպան էի ըզգում այն աստիճան, որ գիշերային խաւարն անգամ սարսուռ էր բերում վրաս, չէի կարողանում մթութեան մէջ քնել, այլ լամպարս միշտ վառ էի թողնում սեղանի վրայ:

Այդ հասարակ բանն անգամ յանցանք էր Գեղանի մօր՝ այդ մարմնացած ժլատութեան աչքում: Հէնց-որ քուն էի լինում, նա ծածուկ մտնում էր սենեակս և լամպարի պատրոյգն իջեցնում, որպէսզի քիչ նաւթ վառուի: Այդ բանից առաջանում էր մութ, և ես ամեն առաւօտ դարթնում էի գլխացաւով:

Իմ երկիւղը խաւարից, իմ գարշանքը մկներից ու առնէտներից, իմ ահը մողէսներից, իմ սարսափը կարիճներից — այս բոլորը նրանց համար հարստի աղջկայ նազուբաղներ էին: Ես մեղսւոյ էի, որ իրանց պէս չէի սնուել:

Ամեն անգամ մեր սենեակներում մողէս տեսնելիս ճշում էի երկիւղից, իսկ Գեղանը բռնում էր ձեռքով և դուրս շարտում այնպէս սառնարիւն, կարծես քար էր դէն գցում:

Իմ կացութիւնը քանի գնում, այնքան դժուարանում էր: Խորթ միջավայրում ես միշտ զգում էի իբրև մի անկոչ հիւր: Արդեօք աւելի լաւ չի՞ լինիլ, եթէ բաժանուեմ այս մարդուց, մտածում էի յաճախ: Եթէ ես մենակ մնալով երջանիկ չեմ լինիլ, դոնէ հոգեպէս հանգիստ կը լինիմ...

Ամառուայ սկզբին պատրաստուեցի գնալ դարձեալ իմ ծննդավայրը՝ մերձաւորներս տեսութեան: Այդ ինձ համար կատարեալ մի տօն էր: Ուղևորուելուցս միքանի օր առաջ ամուսինս՝ չեմ յիշում ինչ պատճառով, դարձեալ զայրացաւ և, ըստ սովորութեան, սկըսեց գորգոռալ:

— Զուր ես կատարում, — ասացի. ես անվրդով, — տհաւասիկ ես գնում եմ ծնողներս մօտ և դժուար թէ վերադառնամ:

Ըստ երևոյթին նա չէր սպասում իմ կողմից մի այդպիսի մտադրութեան: Նրա գէմքը գունատուեց, շրթունքներն սկսեցին դողալ:

— Ի՛նչ, — գոչեց նա. — դու ուզում ես բաժանուել ինձնից:

— Այո, — պատասխանեցի ես վճռաբար: Խոստովանում եմ, ինքս էլ չէի հաւատում իմ ասածին:

— Ա՜մ, հասկանալի է. դու ուզում ես ազատ լինել, որպէսզի...

Ես զգացի, որ նա ուզում է ինձ վիրաւորել, ուստի շտապեցի ընդհատել նրան.

— Զհամարձակուես, առանց այն էլ դու ինձ շատ

ես վիրաւորել: Այո, ես չէի կամենալ վերադառնալ այս դժողքը:

Նա միքանի վայրկեան խորհեց և յետոյ՝ աչքերը աչքերիս յառելով, ասաց ամենադրական եղանակով.

— Ես քեզ չեմ թոյլ տալ ինձնից բաժանուել...

Ես գնացի ծննդավայրս: Այնտեղ ես հանդիպեցի իմ երաժշտութեան նախկին վարժուհու: Դա և իրա ամուսինը շատ հակառակ էին Գեղանի հետ ամուսնանալու: Յիշեցի նրանց խօսքերը հարսանիքիցս միքանի օր առաջ:

— Օրիորդ, ասացին ինձ այն-ժամանակ, մենք չենք կարող շնորհաւորել ձեզ:

— Ինչո՞ւ, — հարցրի ես զարմացած:

— Որովհետեւ համոզուած ենք որ դուք չէք կարող այդ մարդու հետ բաղդաւոր լինել: Նա աղքատ ու բազմանգամ ընտանիքի զաւակ է, որի հոգսը պէտք է լինի իւրայիններին օգնել. բացի դրանից, ուր նա ծառայում է, այնտեղի կլիման սարսափելի վատ է. կը կորցնէք ձեր առողջութիւնը: Աւելի լաւ է ամուսնանաք մեր ընդհանուր ծանօթ դատախազի օգնականի հետ: Ամենքը ևս այն կարծիքի են որ նա աւելի ընդունակ է ձեզ գնահատելու և երջանկացնելու: Թէև ծնողներդ Գեղանին են հաւանում, սակայն սխալվում են: Հաւատացած եղէք որ մենք ձեզ սիրում ենք ինչպէս մեր հարազատ աղջկան և սրտանց ցանկանում ենք ձեր երջանկութիւնը, ինչ որ Գեղանը ձեզ չի կարող տալ երբէք:

— Պատճառը:

— Արդէն Ասացինք. նա աղքատ է, դուք հարուստ:

— Այդ քիչ է:

— Ո՛չ, այդ շատ է, օրիորդ:

— Դիցուք, շարունակեցէ՛ք:

— Երկրորդ՝ այլ է ձեր կրթութիւնն ու ճաշակը, այլ է նրանը:

— Յետո՞յ:

— Դուք բնաւորութեամբ իրար չէք ընկնիլ:

— Օրինակ:

— Դուք հեղ էք, նա ոչ. դուք նրբազգած էք, նա բիրտ. դուք ներողամիտ է, նա անչափ կրքոտ. դուք անյիշաչար էք, նա վերին աստիճանի քինախնդիր:

Կոմպլիմանսներ մի անէք ինձ, տիկին, — ասացի ես շփոթուելով, — իմ արժանաւորութիւններն այդքան մեծ չեն: Ինձ թվում է նոյնիսկ, որ նշանածս անհամեմատ շատ լաւ է ինձանից:

— Օրիորդ, — գոչեց վարժուհիս, — պատիւ է բերում ձեզ ձեր համեստութիւնը, բայց թո՛յլ տուէք ինձ փալ իմ համոզմունքի մէջ:

— Ենթադրենք մի վայրկեան, թէ իմ ապագայ ամուսինն ու ես հակոտնեաներ ենք. սակայն չէ՞ որ Շօպէնհաուէրն ասում է՝ «կօնտրաստներն են միմեանց սիրում ու միանում»:

— Օրիորդ, պարադոքսները գեղեցիկ են դրժերի մէջ, սակայն կեանքն ուրիշ պատկերներ է տալիս մեզ: Նորից կրկնում ենք՝ դուք չէք կարող այդ մարդու հետ բաղդաւոր լինել. նա այն չէ, ինչ-որ երեւում է:

Ա՛խ, սրժան ափսոսում եմ որ չլսեցի դրանց: Բայց ինչպէս իմանայի թէ այն արտաքուստ քաղաքավարի, բարի ու առաքինի երեւոյցող մարդու հոգին բոլորովին գատարկ է և ներքին աշխարհն իսպառ աղաւաղուած այն աստիճան, որ բարձրագոյն կրթութիւնն իսկ չի ազդել վրան: Չէ՞ որ նա ամեն կերպ աշխատում էր հասկացնել ինձ, որ ես և միմիայն ես եմ

նրան գրաւողը և ոչ թէ իմ դրամօժիտը, իմ շրջանը, նա յաճախ ասում էր մեր նշանուած ժամանակ.

— Օրիորդ, եթէ դուք լինէիք վերջին աղքատի դուստրը, ես դարձեալ ձեզ կ'ընտրէի կեանքիս ընկերուհի:

Թո՛յլ տուր ինձ, սիրելիս, պոռժ բերիլ այդ ժամանակուայ ստացածս մի նամակը նրանից.

«Եթէ մի բան կայ, որով կարող եմ պարծենալ, այդ այն է՝ որ կեանքումս կեղծ կամ անազնիւ բան չեմ արած երբէք. այո՛, դրանով կարող եմ պարծենալ:

«Նշանուելուցս առաջ ես շատ անքուն գիշերներ եմ անցկացրել մտածելով քո մասին և ապա թէ վճռել կեանքս կապիլ քեզ հետ:

«Ես շատ հպարտ եմ, այդ կը վկայեն քեզ ամենքը, որոնք ճանաչում են ինձ ի մօտոյ, և լաւ իմացիր, որ ո՛չ մի գումարով ես իմ ազատ կամքս ու ցանկութիւնս չեմ ծախիլ: Ինչ որ անում եմ, անում եմ սրտանց և ո՛չ զանազան հաշիւներ ի-նկատի ունենալով: Եթէ քեզ ուզեցի՝ գերադասելով հազարաւոր ուրիշ աղջիկներից, որոնք ուրախութեամբ կը կապէին իրանց կեանքը իմ կեանքի հետ, այդ նրանից է, որ քո մասին անչափ շատ դովասանք եմ լսել. ես անկարող էի չվարուել այնպէս, ինչպէս որ վարուեցի: Ապագան քեզ ցոյց կը տայ և կը հաւատաս, որ եթէ ես ընդունակ լինէի ինձ ծախելով կին առնել, շատ թանգ գին տուողներ կային ինձ: Պիտի աշխատես ճանաչել ինձ, որ համոզուես, թէ երբեմն սև մորթու տակ սպիտակ հոգի է լինում. թո՛ղ պարծենկոտութիւն չլինի այս խօսքերը: Գիտցած եղիր որ այսուհետև քո պատիւն իմս է և այդ պատուի համար ամեն ինչ պատրաստ եմ ուրախութեամբ կեանքս զոհել:

«Գուցէ զարմանալի համարես, բայց իմ մէջ

սաստիկ զարգացած են քնքուշ զգացմունքները, որոնք երբեմն պակասում են նոյնիսկ կանանց. ուրեմն քեզանից կը լինի կախումած՝ պահել այդ զգացմունքները և օգուտ քաղել քո երջանկութեան համար: Կարճ՝ նշանուկուցս յետոյ ես դատարել եմ ինձ համար սպրեւուց, այլ ապրում եմ քեզ և միայն քեզ համար»:

Ի՞նչպէս կարող էի չյափշտակուել այդպիսի մի երջանիկ հեռանկարով ու անտարբեր մնալ գէպի մի այդպիսի վառ սէր: Թող ուրեմն, ասացի, այդպէս լինի. նա՛ ինձ համար, ես՛ նրա համար: Մենք փոխադարձ սիրոյ շղթաներով կը միացնենք երկու կեանք և կը կազմենք մի լիակատար երջանկութիւն:

Եւ ես ամուսնութեանս հէնց առաջին օրից վրձ-ռեցի լիովին անձնատուր լինել Գեղանի կամբին: Առաջին տարին իմ այդ ստրկութիւնն ինձ համար անքնն հաճելի էր և անքնն անհրաժեշտ, որ երբ ես պէտք է ժամանակաւորապէս ըստանուէի ամուսնուցս իմ ծննդավայրը գնալու՝ հօրս տեսութեան, արտասուքը խեղդում էր ինձ: Երբ գնացքը հեռացաւ կայաւանից, ես երկար ժամանակ երեխայի պէս հեկեկում էի վազոնում:

Մի օր՝ Գեղանի պահարանից երբ ուզում էի մի գիրք վերցնել, ձեռքս ընկան միքանի նամակներ: Դու էլ գիտես, սիրելիս, թէ որքան մենք՝ կանայքս հետաքրքիր ենք մեր ամուսինների թղթակցութիւնների վերաբերմամբ: Ես այդ նամակները կարդացի ծայրէ-ի ծայր: Դրուած էին նրանք Գեղանի եղբայրների և մօր կողմից: Աստուած իմ, որքան քծնումն, որքան լալկանութիւն կային այդ անգրագէտ մարդկանց գրած նամակների մէջ: Նրանցից իւրաքանչիւրը ոչ այլ ինչ էր, բայց եթէ մուրացկանի աղիւս:

Կասկածելու այլևս տեղիք չկար. Գեղանը ինձ

հետ ամուսնացել էր՝ եղբայրներին ու մօրը նիւթապէս ապահովելու նպատակով:

Ես զգուսնքով դէն շարտեցի այդ թղթերը:

Այդ տխուր օրերին հայրս մահամերձ էր. ես տառապում էի, որ նրա սնարի մօտ չեմ և որդիական գուրգուրանքով չեմ թեթեացնում նրա վերջին րոպէները:

Մի առաւօտ հեռագիրը գուժեց նրա մահը: Արտասուքը քարացաւ իմ աչքերում: Այնպէս թուաց ինձ, թէ մի ծանր յանցանք եմ գործել: Շտապեցի ճանապարհի պատրաստութիւն տեսնել, որպէսզի գոնէ թաղմանը ներկայ լինիմ: Բայց ամուսնուս դաժանութիւնն այստեղ ևս կանգ չառաւ նոյնիսկ իմ մեծ վշտի առաջ: Նա ինձ թոյլ չտուաւ գնալու: Այդ օրը առաջին անգամ չկարողացայ ինձ զսպել և արտայայտեցի իմ դայրոյթը, որի հետեանքն եղաւ ի-հարկէ ընտանեկան մի սոսկալի փոթորիկ:

Ամիսներ անցան մինչև-որ Գեղանը համաձայնեց թոյլ տալ ինձ ծննդավայրս գնալու: Բայց էլ ի՞նչ գնալ. հայրս չկար, մեծ եղբայրս հիւանդ, որ իրա կնոջ հետ գնացել էր արտասահման:

Մնացինք ծնողներիս տանը ես ու կրտսեր եղբայրս, որ դեռ գիմնադիօնի աշակերտ էր:

Ամուսինս թողեց իրա պաշտօնը և տեղափոխուեց:

Նա նպատակ ունէր հօրս գործերը իրա ձեռքն առնելու, և հասաւ նպատակին, որովհետեւ ոչ-ոք չընդդիմացաւ նրան:

Մենք վճռեցինք հաստատուել հօրս ամայի տանը, բայց խորամանկ պառաւը հակառակուեց: Պարզ էր թէ նա չէր ուզում, որ հեռու լինիմ իրա ճիրաններից: Ես ստիպուած եղայ ընկնել դարձեալ այն շըր-

ջանը, որ այժմ ոչ-միայն խորթ, այլև ատելի էր ինձ համար:

Թուլութեանս համար կշտամբիր ինձ, սիրելիս, որքան կամենաս, իրաւունք կ'ունենաս. ես չեմ թագնում իմ թուլութիւնը: Ձէ-որ ես վճռել էի բաժանուել ամուսնուցս, բայց ես քաջութիւն՝ չունեցայ այդ քայլն անելու: Քաջութիւն չունեցայ, որովհետեւ հասարակական կարծիք կոչուած բռնակալը ստրկացրել էր կամքս:

Ամեն ինչ ու ամեն բան զգուելի էր ինձ համար այդ շրջանում՝ և՛ նրա ատելութիւնը, և՛ սէրը, և՛ հայհոյանքները, և՛ օրհնութիւնը: Ես տառապում էի հոգով: Կեանքը մի անտանելի լուծ էր թվում ինձ: Կարող ես երևակայել իմ մենակութեան աստիճանը, եթէ ասեմ՝ թէ միակ տանելի անձն այդ տան մէջ հօրս վաղեմի խոհարարն էր, որ այժմ ծառայում էր մեզ մօտ: Դժբաղդաբար նա էլ շուտով թողեց իրա պաշտօնը, ասելով Գեղանի մօր երեսին:

— Ես անկարող եմ ծառայել ձեզ նման մարդկանց:

Դ

Ես հարստահարվում էի կատարելապէս:

Սկսուել էր մի այնպիսի շահագործութիւն Գեղանի մօր և եղբայրների կողմից, որ մեծ ճանապարհի վրայ աւագակների ձեռքն ընկած մի ճամբորդի վիճակում էի զգում ինձ: Մերժել չէի կարող, որովհետեւ մեր գործերի կառավարիչը ամուսինս էր: Մի օր նա եղբօրը մի կլոր գումար տուաւ հօրս դրամարկղից՝ իբր-թէ թղթի առևտուր սկսելու համար:

Առևտուրը չսկսուեց, գումարը չքացաւ: Մի ուրիշ առևտուր սկսեցին. նոյն հետեանքն ունեցաւ. ես՝ որ

դրամական հաշիւների մէջ շատ անփորձ էի ու դիւրահաւան, նոյնիսկ ես՝ մի օր քննելով նրանց մատեանները, մի շարք զեղծումներ գտայ:

Բայց ի՞նչ էին նիւթական զրկանքներս բարոյականի հետ համեմատած: Ես պատրաստ էի զոհել ամբողջ կարողութիւնս, միայն թէ հոգեկան անդորրութիւն ունենայի: Աւաղ, նա չկար:

Իմ ծննդավայրում, բազմաթիւ ազգականներիս ու ծանօթներիս շրջանում անգամ հասարակութիւնից անջատուած էի նոյնչափ, որչափ օտար քաղաքում, ուր ես այնքան տառապել էի մենակութիւնից:

Եւ իմ այդ վիճակում ամուսնուս բռնակալութեանը միացաւ նաև խանդի զգացումը: Նա խանդոտում էր ինձ ամենքի վերաբերմամբ՝ թէ ծանօթի թէ անծանօթի, թէ երիտասարդի թէ ծերի, թէ գեղեցկի թէ տգեղի: Նա ինձ թոյլ չէր տալիս ոչ մի տեղ գնալ ոչ-միայն մենակ, այլև իրա հետ:

Յիշեմ հետեեալ դէպքը: Մենք ազգականներիցս մէկի մօտ ճաշի էինք հրաւիրուած: Ամուսինս խօսք տուաւ գնալու և ինձ էլ տանելու: Ժամանակից մի փոքր առաջ ես հագնուեցի ու սպասեցի նրան: Նա եկաւ և՛ տեսնելով ինձ զուգուած-պատրաստ, կատաղեց առանց որևէ պատճառի: Կարծես մի մեծ յանձանք էի գործել:

Մենք չզնացինք ճաշի: Յետոյ իմացայ ամուսնուս կատաղութեան պատճառը. ճաշին հրաւիրուած է եղել մի ինչ-որ եկուոր երիտասարդ, որին չէի ճանաչում և որի անունն անգամ լսած չէի մինչև այդ օրը:

1896 թուականի գարունն էր, Թագաւոր-Կայսեր թագաւորութեան օրը: Ամբողջ քաղաքը զուարճանում էր այգիներում ու փողոցներում:

— Գնանք այգի, — դիմեցի ամուսնուս:

— Ձի կարելի:

—Ինչո՞ւ:

—Մայրս մենակ կը մնայ տանն ու կը տխրի:

—Թող նա էլ ձեզ հետ գայ:

—Նա ծեր է, շուտ կը յոգնի:

—Կառքով կը զբոսնենք:

—Թանգ կ'արժենայ:

—Ես կը վճարեմ:

—Այդ միևնոյնն է:

Եւ այսպէս՝ ամեն մի բանի դէմ մի պատրուակ: Այն ինչ՝ ինքը գնում էր ամեն տեղ՝ ինչը կամենում էր և երբ էլ որ ցանկանում էր:

Չորս տարի էր անցել իմ ամուսնութիւնից. օտիտիս հագուստների ձևը վաղուց էր մօղայից դուրս եկել, հարկաւոր էր նորերը կարել տալ, սակայն թոյլ չտուաւ: Ես փորձեցի հին հագուստներիս ձևը փոխել տալ. այդ էլ թոյլ չտուաւ, ասելով՝ կարող են փչացնել թանկագին կտորները:

Ծանօթներս կարծում էին թէ ժլատը ես եմ, իսկ ես՝ յիմարս դատարկ ու սին ինքնասիրութիւնից դրդուած, չէի հերքում, չկամենալով ամուսնուս վարկը նսեմացնել:

Նա ինքը հագնւում էր շատ համեստ:

—Պէտք է խնայողութիւն անենք, որպէսզի մեր ծերութեան համար մի բան յետ գցենք,—ասում էր նա յաճախ:

Սակայն բացի նրանից որ թոյլ չէր տալիս գոնէ իմ անձնական փողով կարգին հագնուեմ, այլև եղբօրս ընծայած թաւիշէ՝ դերիացու տարաւ շուկայ և վաճառեց: Այդպիսի տգեղ արարքը անհաւատալի կը թուայ զեզ և թէ ամեն լսողի, բայց այդ իրողութիւնն է:

Գուցէ ծիծաղես, նոյնիսկ չհաւատաս, եթէ ասեմ որ երբ մի օր երեք կոպէկանոց նամականիշ ուղեցի,

նա իսկոյն հանեց տուաւ, բայց և անմիջապէս պահանջեց ու ստացաւ 3 կոպէկը: Կամ երբ հատնում էր թանաքը, չէր առնում, ասելով՝ «Քանի-որ դու էլ ես բանացնում, ուրեմն դու ևս ան, ինչո՞ւ պէտք է միշտ իմ գրպանից ծախսեմ»:

Անշուշտ դու այժմ ծիծաղում ես, սիրելիս. սակայն իմ սրտից արիւն էր զնում նրա այդ աստիճան գծութիւնից: Բայց դեռ լսիր:

Մի անգամ երբ ուզում էի թէյիս բաժակի մէջ երրորդ կտոր շաքար գցել, պառաւը նկատեց՝ «Շատ ես գցում»: Այդ օրուանից սկսեցի կծովի խմել. սակայն այդ ևս չօգնեց. հիմա էլ ամուսինս նկատեց.

—Դու թէյը կծովի խմելով, շաքար աւելի ես բանացնում:

Մի օր էլ լսեցի թէ ինչպէս Գեղանի մայրը ասում էր միւս հարսին.

—Երկու շիշ գարեջուր մի՞ դնիլ սեղանի վրայ, մէկն էլ բաւական է. չէս. նկատել որ նա տղամարդու պէս է խմում:

Պարզ էր որ ինձ էր ակնարկում, ուստի այդ օրուանից դադարեցի գարեջուր խմելուց:

Ամուսնուս խաթեր համար այդ ևս կարելի էր հեշտութեամբ տանել. բայց ինձ համար անտանելի էր այդ տեսակ փնթի մարդկանց հետ միևնոյն յարկի տակ ապրելը. թվում էր թէ դրանք ամենքը ևս մաքրասիրութեան մասին ամենաթոյլ գաղափար իսկ չունին: Ամեն րոպէ վրաները այնպիսի կեղտոտութիւններ էի տեսնում, որոնց մասին զրել ամաչում եմ:

Բացի իմ երկու հօրեղբօր որդեկերանցից ուրիշ ոչ մի ազգական չունէի. սակայն դրանք էլ՝ լաւ իմանալով ամուսնուս կծծի բնաւորութիւնն ու առասպելական ժլատութիւնը, շատ ուշուշ էին գալիս մեզ

մօտ, թէպէտև մենք յաճախ էինք լինում նրանց մօտ: Իսկ ամենից տարօրինակն ու հետաքրքրականն այն էր որ ամուսինս չէր կամենում որ ես ժպտամ, կամ լաւ տրամադրութեան մէջ լինիմ: Օրինակ՝ մեզ մօտ հիւրեր եղած ժամանակ բնական էր և պատշաճութիւնն էլ պահանջում էր որ ուրախ երևամ, թէև սրտիցս արիւն էր կաթում, սակայն այդ բանը դիւր չէր գալիս նրան:

Երբեմն ես մենակ գնում էի ամուսնուս քեռանց կամ մօքրանց, որոնք շատ յարգանքով էին վերաբերվում դէպի ինձ: Մի օր էլ երբ դրանց մօտ էի, Գեղանի մօրաքոյրը խնդրեց ինձ համոզել իրա ամուսնուն, որ նա չմերժէ աղջկան տալ այն տղային, որ խնդրում է իրանց աղջկայ ձեռքը: Ես այդ տղային ճանաչում էի իբրև լաւ տղայ, ուստի կարողացայ համոզել հօրը:

—Քանի-որ դու հաւանում ես, ասաց նա, համաձայն եմ:

Հարսանիքի օրը ինձ խնդրեցին որ գնամ նորահարճի շորերը հագցնեմ. ես պատրաստուեցի գնալու, սակայն ամուսինս, առանց որևէ պատճառի ոչ ինքը գնաց և ոչ էլ թողեց որ ես գնամ: Վերջը երբ հարսի եղբայրը եկաւ, Գեղանը նրա մօտ ցոյց չտուաւ որ քիչ առաջ չէր թողնում ինձ գնալ նրանց տուն. նա զիտէր իրան ցոյց տալ ուրիշների մօտ: Չնայելով իր անտանելի կոպտութեանը, սաստիկ կեղծաւոր էր ու ճարպկօրէն այնպէս էր հաւատացրել շրջապատողներին, որ ինքը անկեղծութեան տիպար է. այդ էր պատճառը որ ոչ-ոք նրան կեղծաւոր չէր համարում: Ինչևէ. գնացի հարսանիք: Սակայն նորապսակները նոր էին եկել եկեղեցուց, որ տալիս ամուսինը մօտենալով ինձ ասաց, որ Գեղանը շատ է բարկացել և պահան-

ջում է որ իսկոյն տուն վերադառնամ: Ես ստիպուած եղա՝ գլխացաւս փափուկով բռնելով՝ վերադառնալ: Ոտքս շէմքից ներս դնելուս պէս սկսեց բղաւել վրաս, թէ ինչո՞ւ քնացի: Առհասարակ նա չէր կամենում որ իրանց ազգականների մօտ պնալ-գալ ունենամ:

Սիրելիս, դէ հիմա մի րոպէ մտի՛ր դրութեանս մէջ և պատկերացրո՛ւ քեզ իմ հոգեկան կացութիւնը, երբ ամեն կողմից ականջիս էր հասնում, թէ ամուսինս՝ վարկս գցելու անմիտ նպատակով, իմ մասին ամենաանպատու տեղեկութիւններ էր տարածում: Այսպէս՝ նա աշխատում էր ամենքին հաւատացնել որ ես կռուարար եմ, որ ես, իբր-թէ, ընկնաւոր եմ, թաւկացող ու էլ չգիտեմ ինչ, որի պատճառով էլ ինքը անբաղդ է: Բայց էլ չէր մտածում որ եթէ իսկապէս ես իր ասած հիւանդութիւններից գոնէ մէկն ու մէկը ունենայի, անկարելի էր ծածկել այդ, ինչպէս որ՝ հակառակ իր թափած ճիգերին ու խորամանկութիւններին, ոչ-ոքից ծածուկ չմնաց իրա հիւանդութիւնը: Թէև զարմանալի չէր լինիլ, եթէ այնպիսի հոգեկան տանջանքներ կրելուցս յետոյ իրօք հիւանդանայի. այլ զարմանալին այն է որ այնպիսի քաջածններիցս յետոյ դեռ առողջ եմ մնացել:

Պառաւը հրճվում էր որդու տնտեսութեամբ, մանաւանդ նրա խստութիւններով իմ վերաբերմամբ:

Մի օր ես լրջօրէն պահանջեցի Գեղանից բաժանալքի մօրից ու եղբայրներից: Հակառակ սպասածիս, նա համաձայնուեց և մենք մի տուն գնեցինք, կարգադրեցինք հարկաւոր վերանորոգութիւններն անել ու գնացինք մի առժամանակ Թիֆլիզ:

Երբ վերադարձանք, զգացի որ թակարդն եմ ընկել: Երևակայի՛ր՝ մեր սեպհական տունը գրաւել

էին Գեղանի մայրն ու եղբայրները Այդ մարդկանց պրտկերեսութիւնը սահման չունէր:

—Մարդ Աստուծոյ,—գոչեցի ես մինչև հոգուս խորքը վրդովուած,—չէ՛-որ այս տունը գնեցինք միայն մեզ համար:

Նա չարախիսդ կերպով ժպտաց և ամենայն սառնութեամբ պատասխանեց.

—Ո՛չ, սիրելիս, այս տունը ես նուիրել եմ մօրս:

—Ինչո՞ւ և թր իրաւունքով:

—Հարազատ որդու իրաւունքով, որ պարտաւոր է կատարել իր որդիական պարտքը: Ես մօրս խոստացել էի մի տուն և ահա ուրախ եմ որ վերջապէս կարողացայ խոստումս կատարել:

—Իմ փողով:

—Ո՛չ, մեր փողով, շեշտեց նա, որովհետեւ մեր մէջ չկայ իմ ու քո. մեր կարողութիւնն անբաժան է:

—Այն-ժամանակ թո՛ղ տուր ինձ հեռանալ այս տանից. ես այլևս անկարող եմ մօրդ ու եղբայրներիդ հետ մի յարկի տակ ապրել:

—Դու ոչ մի տեղ չես հեռանալ: Դու կ'ապրես այնտեղ, ուր ես եմ ապրում և այնպէս՝ ինչպէս ես եմ կամենում: Այս ես պահանջում իմ որդիական պարտականութիւնն ու ամուսնական իրաւունքը. այս ես պահանջում հասարակական կարծիքը և մեր հայրերի ու նախահայրերի սրբազան աւանդութիւնները...:

Նա անիծեցի՝ այդ պարտականութիւնն էլ, այդ իրաւունքն էլ, բոլորը, բոլորը՝ ինչի պատճառով թաւաժում էր իմ ծաղիկ կեանքը:

Իբրև-թէ այդքանը քիչ էր: Երևաց որ ամուսինս վատ բնաւորութեան հետ ուրիշ հիւանդութիւն ևս ունի, որի հետեանքն էր մեր անզաւակ լինելը:

Ախ, սիրելիս, գուցէ քեզ համար ձանձրալի է

այս մանր-մունր դէպքերի նկարագրութիւնը, բայց դրանք ահապէն դեր են խաղացել իմ կեանքում, և եթէ՛ այսօր իմ հոգին աղաւաղուել է ու սիրտս փրշրուել, պատճառը հէնց դրանք են:

Ի՛նչ ուզում են թո՛ղ ասեն փիլիսոփաները. մեր կեանքը ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ մանր-մունր դէպքերի ու դիպուածների մի անվերջ շղթայ: Ես տանջվում էի այն մտքից, որ իմ երազած երջանիկ ամուսնական կեանքը փոխուել էր հէնց այդ տեսակ աննշան դիպուածների, և այն մարդը՝ որին իդէալական էի երազել, ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ մի սարսափելի պրօզայիկ արարած: Ո՞ւր մնացին նրա բոլոր սքանչելի խօսքերը, ո՞ւր մնաց «սև մորթու տակ թաքնուած պայծառ հոգին»:

Ես ինձ զգում էի կատարեւապէս պաշարուած թշնամիներով: Իմ դէմ կազմուել էր մի դաշնակցութիւն, որի հետ կռուելու համար երկու միջոց ունէի՝ կամ արհամարհել հասարակական կարծիքն ու Գորդեան հանգոյցը խորտակել մի հարուածով և կամ դիմել նոյն միջոցներին, որոնք իմ հակառակորդների սովորական զէնքերն էին, այն է՝ խորամանկութեան, բանսարկութեան, խաբէութեան ու քսութեան: Բայց ես ընդունակ չէի թէ՛ մէկի և թէ՛ միւսի համար: Ես միայն մի բան կարող էի անել—տանջուել:

Եւ ես տանջվում էի:

Մի օր Գեղանը պահանջեց, որ ես ստորագրեմ մի թուղթ, որով պիտի նրա եղբօրը տրուէր՝ մի ինչ-որ գործի համար 15,000 ռուբլի իմ հայրական կարողութիւնից: Ես չստորագրեցի: Պարոն ամուսինս կատաղեց, գազան կտրուեց ու... ձեռք բարձրացրեց վրաս...:

Այո, սիրելիս, այդ օրին էլ հասայ:

Արտասահմանից վերադարձաւ հիւանդ եղբայրս
կնոջ հետ:

Արդէն համբերութեանս բաժակը լցուել էր: Ես
վճռեցի գեհեկից փախչել և եղբօրս հովանաւորութեան
տակ մտնել:

Գնացի ծնողներիս տուն:

Բայց չէր անցել մի ամիս, երբ մի օր ինձ մօտ
եկաւ Գեղանի եղբօր կինը և աղերսեց վերադառնալ:
Նա հաւատացրեց ինձ, որ իմ հեռանալուց յետոյ Գե-
ղանը տանջվում է անհունապէս, մինչև անգամ հիւան-
դացի է:

Հարկաւ մերժեցի:

— Ի՞նչ, բացակայեցի. վերադառնալ դէպի այն
տաժանկիր աշխատանքի վայրը, ուր անքան տառա-
պել եմ: Երբէք:

Աւագ, այս անգամ էլ յաղթողն իմ թուութիւնն
եղաւ. երբ եղբայրս ու նրա կինը ևս թախանձեցին
ինձ՝ զիջեցի:

Այս անգամ Գեղանը համաձայնեց բաժանուել
մօրից ու եղբայրներից, և մենք մեզ համար առանձին
բնակարան վարձեցինք:

Բայց փոխուեց միայն տանջանքներիս վայրը,
իսկ նրանք մնացին նոյնը: Հակառակորդներս իմ տանն
անգամ ինձ հանգիստ չթողին իրանց ինտրիգներով,
մանաւանդ մուրացկանութեամբ: Մի օր Գեղանի մօր
խոհանոցից մամաւարն են գողացել, պէտք է գնել
նորը, միւս օրը եղբօր ժամացոյցն է կորել, պէտք
է ուրիշը գնել, մի ուրիշ օր փողամանը, կային, կային,
անվերջ: Եւ այդպէս հարստահարելով ինձ, դարձեալ
չէին խնայում ոչ-միայն իմ, այլև իրանց հարազատի
պատիւը: Նրանք ամուսնուս պատուի համար վիրաւո-
րական լուրեր էին տարածում իմ մասին:

Ե

Մի օր ամուսինս ճաշից յետոյ, առանձնացած
իրա սենեակում հանգստանում էր: Ես ևս գնացի այն-
տեղ, որովհետև հետը զրոյց անելու պահանջ էի
զգում: Եւ երբ ներս մտնելով՝ կամեցայ նրան փա-
ղաքել՝

— Հեռացիր ինձնից, — գոչեց յանկարծ, — դու ինձ
դաւաճանում ես:

Մարդու կեանքում լինում են այնպիսի վայր-
կեանքներ, երբ զայրոյթից կարկամվում է: Հարկաւոր
եղաւ բաւական երկար միջոց, մինչև որ ոյժ ունեցայ
արտասանելու.

— Դաւաճանում եմ: Արդեօք ո՞ւմ հետ:

— Այդ քեզ է՝ յայտնի:

— Ո՞վ ասաց:

— Այդ իմ զաղտնիքն է:

Ես մի վայրկեան կարծեցի, թէ ամուսինս կա-
տակ է անում և ծիծաղեցի: Նա կրկնեց, երեքկնեց
իրա զրպարտութիւնը:

Հեկեկանքը խեղդեց ինձ, դառն, անզուսպ հեկե-
կանքը, որ մեր սեռի միակ սփոփանքն է:

Միքանի օրից յետոյ նրա քոյրն էլ երեսիս շղըր-
տեց՝ նոյն զրպարտութիւնը:

— Վերջապէս ասացէք, թէ ո՞վ է ինձ անբաստա-
նողը, գոչեցի ես:

— Մի օր կ'իմանաս, — պատասխանեց ամուսինս:

— Մնւտ էք ասում քոյր ու եղբայր... Այո, ստո՛ւմ
էք: Դուք ինքներդ էք հնարել այդ. դուք՝ մայր ու
աղջիկ: Դուք խիղճ չունիք, հոգի չունիք, դուք օր օրի
վրայ աւելի ու աւելի էք թաղվում աղմի մէջ: Ձեզ
համար անմարսելի է իմ բարոյական մաքրութիւնը:

որովհետև ինքներդ անմաքուր էք: Դուք իմ զգուանքին անգամ արժանի չէք, այլ իմ արհամարհանքին միայն: Եւ ես արհամարհում եմ ու անուշադիր թողնում ձեր ստոր զրպարտութիւնը...:

Ծնողներին շնորհիւ Գեղանը իմ ծննդավայր Ա—ում քաղաքազուլ ընտրուեց: Թէև պէտք է ասել, որ հասարակութեան մէջ նա վայելում էր խելօք, գործունեայ և եռանդուն մարդու հոշակ: Միամիտները հաւատում էին մինչև անգամ նրա բարոյական... մաքրութեանը, նրա... հոգու ազնւութեանը: Ի՛նչ արած, սիրելիս, մարդիկ սովոր են նոյնիսկ ուրիշների ամուսնական արժանաւորութիւններին նայել հասարակական արժանիքների պրիմայով: Լաւ գործիչ է, նշանակում է նաև լաւ ամուսին է: Ոչ-ոք չգիտէր, որ այլ է Գեղանը հասարակութեան մէջ, այլ է իրա յարկի տակ:

Դառնալով հասարակական ընտրելի, նա հրաժարուեց հօրս գործերից, յանձնեց նրանց մեծ եղբօրս գործավար-խնամակալին:

Սա ամուսնուցս հաշիւ պահանջեց ու յետոյ էլ երբ 3,000 ուրլի բացի համար խնդրեց Գեղանից մուրհակ տալ, նա բարկացաւ թէ՛

—Միթէ ինձ չէք հաւատում, որ մուրհակ էք պահանջում:

—Այստեղ հաւատալու կամ չհաւատալու բան չկայ, նկատեցի ես.—չէ՛-որ ինքդ էլ մի չնչին հաշիւ լինելիս կրկնում ես՝ պէտք է հաշիւները մաքուր ու որոշ լինին. հետևապէս եթէ հիմա չես կարող պակաս քան 3,000 ուրլին լրացնել, ո՛ւրեմն մուրհակ տուր, որպէսզի խնամակալը հանգիստ ու ապահով լինի:

Պէտք է տեսնէիր թէ իմ այդ խօսքերից ինչպէս կատարեց Գեղանը և չտուաւ մուրհակ:

Խնամակալը մեծ ջանք դրժ դնելով միայն կարողացաւ դրամօժիտս ազատել Գեղանի ճանկերից: Այս հանգամանքը զրգռեց նրան և նա վճռեց վրէժ առնել... Ի-հարկէ ինձնից: Սկսուեց մեր մէջ դրամական մանր-մունր հաշիւների մի երկար շարան, որից ես էլ ստիպուած եղայ յետ պահանջել եղբայրներին տուածս 2,000 ուրլին, բայց նա ծիծաղեց, ասելով՝

—Որ չունին, ճրտեղից տան. բացի դրանից այդ կը նշանակէ մէկ գրպանից հանել, միւսի մէջ դնել:

—Այո, այդ ասածդ ճիշտ կը լինէր միայն այն-ժամանակ, եթէ գոնէ քո կռակները չխնայէիր ինձնից, այն ինչ դու 3 կռակէկանոց մարկայի փողն էլ ես պահանջում ինձնից, էլ ես ի՛նչպէս չպահանջեմ իմ 2,000 ուրլին:

Երբ տեսայ որ պարոնս ոչինչ չի ուզում անել ստանալիքիս համար, քրոջ մարդուն ուղարկեցի եղբայրների մօտ, որ վերցրած 2,000 ուրլին վերադարձնեն, իսկ նրանք լրբաբար պատասխանել էին թէ իրանք վճարելու միտք չունին. եթէ կամենում է՝ այսօրուանից շուտը չի լինիլ՝ թող դատարանին դիմէ:

Ես հէնց այդպէս էլ արի ու գործը տարայ՝ ստանալով 2,000 ու., թէև իրանք չվճարեցին ի-հարկէ, այլ ամուսինս վճարեց նրանց փոխարէն: Փողերս այդպէս դժուարութեամբ ստանալով, ակամայ յիշեցի հետեւի ոտանաւորը, որ շապ սազում է այդ գործին.

է՛յ, բարեկամք, ի՛նչ բանի էք,

Չէ՞ք մտածում, թէ պարտք ունէք...

Դործ բռնեցիք,—հօրս ողորմի,—

Դէ, փողերըս տուէք հիմի:

Թուղթ էք տուել, վախտն իմացէք.

Թալան հօ չի, մեղք եմ ես էլ...

Ախպէր, այսպէս բան էք տեսել:

Ոսկի տայ մարդ իրա ձեռքով,
Ու չկարենայ առնել զօղոճով
Սրանից յետոյ դէ արի դու՝
Ու ձեռ մեկնիր այդպէս մարդու:

Երբ բոլոր դրամագլուխս իմ ձեռքն անցաւ, ան-
միջապէս մի տուն գնեցի, ուր և տեղափոխուեցինք:
Սակայն այստեղ էլ երևաց Գեղանի շահախնդրութիւնը.
տանս կենացողներից ինքն էր ստանում ամսականնե-
րը և գրպանը դնում: Մէկ ուղում էի ասել բնակուող-
ներին որ քրէհները ուղղակի ինձ բերեն և ոչ-ոքի
չտան, և մէկ էլ յետ էի կանգնում այդ մտադրութիւ-
նից՝ չկամենալով ամուսնուս վարկը գցել օտարների
աչքում: Եւ մինչև Արմ—իր տեղափոխուելու օրն էլ
բնակարանների վարձը ինքն էր գրպանում առանց ան-
մաշելու:

Զեմ յիշում քանի տարի, բայց բաւական երկար
ժամանակ Գեղանը վարեց քաղաքագլխի պաշտօնը:
Սակայն որքան էլ նա ճարպիկ լինէր, բայց զարձեալ
չկարողացաւ թաքցնել իր իսկական բնոյթը: Նա հըռ-
չակուեց որպէս կոպտութեան ու անկրթութեան տի-
պար: Զմուռանամ ասելու, որ իր այդ կոպտութեան
պատճառով էր որ Սալ—ում քիչ մնաց սպանէին:

Նրա քաղաքագլխութեան օրով մեր ծննդավայ-
րում բացուեց մի նոր օրիորդական դպրոց: Աւագ-
վարժուհի հրաւիրուեց՝ Բախսա Զլատկին անուհով
մի կրօնափոխ հրէուհի. կարճ հասակով և կարմիր կո-
պերով մի էակ: Շուտով քաղաքում լուր տարածուեց,
թէ ամուսինս այդ կնոջ հետ մտերմական յարաբերու-
թեան մէջ է: Ինչպէս սովորաբար պատահում է՝ ամե-
նից ուշ իմացողը ես եղայ:

Դու ևս գիտես, սիրելիս, որ մենք՝ կանայքս մեր
ամուսիններից կարող ենք տանել ամեն բան—և՛ զըր-

կանք, և՛ հալածանք, և՛ բռնութիւն, և՛ նոյնիսկ ծեծ,
բայց դաւաճանութիւն, ճօ, այդ զարհուրելի է: Զգալ
թէ այն մարդը, որ քո կողակիցն է, որին այսպէս թէ
այնպէս սիրում ես, պատկանում է և՛ մի ուրիշին—
կընշանակէ երկրային գեհննի տանջանքները կրել:

Ամուսինս անխնայ և անգթօրէն ոտնատակ էր
տալիս անձնասիրութիւնս, պատիւս, ամօթխածու-
թիւնս: Նոյնն էին անում նաև նրա մերձակորները—
մայրը, քոյրը, եղբայրները: Ինչո՞ւ: Միթէ այն պատ-
ճառով, որ ես ամեն կերպ աշխատում էի նրանց վե-
րաբերմամբ լինել հեզ, բարի, ներողամիտ:

Ինչպէս երևում է մենք՝ կանայքս, եթէ ուղում
ենք, որ մեր իրաւունքները ճանաչուին ու յարգուին,
պէտք է մեր արեան գնով պաշտպանենք նրանց, միշտ
բողոքենք ու կռուենք՝ առանց մեզ կորցնելու:

Յիշում եմ մի ֆրանսիական ասացուած. «Եթէ
շոյես ուսմկին, նա քեզ կը բռնցկահարի, բայց եթէ
բռնցկահարես՝ նա քեզ կը շոյի»:

Այո, սիրելիս, ամուսինս իմ վերաբերմամբ կա-
տարեալ ուսմիկ էր, որովհետեւ ես նրան շոյում էի:

Ինքնօգնութեամբ իրանց համար ճանապարհ հար-
թած մարդիկ, հարկաւ, արժանի են ամեն յարգանքի,
նոյնիսկ հիացման. բայց և նրանց նման անհանդուր-
ժելի արարածներ չկան աշխարհի երեսին: Որքան
նրանք իրաւունք են ունենում պարծենալու իրանց
եռանդով, խելքով, կամքի ուժով, նոյնքան ի չարն են
գործ դնում այդ իրաւունքը:

Նրանք Նապոլէօնի նման սիրահարուած են ի-
րանք իրանց վրայ և արհամարհանքով են նայում հա-
սարակ մահկանացուներիս: Ընկերական շրջաններում
նրանք ուղղակի ձանձրալի են իրանց անսահման ու-
րած «ես»-ով: Ամենուրեք աշխատում են լինել մի տե-

սակ առանցք, որի շուրջը պիտի պտըտեն ամենքը, ուստի և ձգտում են նսեմացնել ուրիշներին. իրանց «ես»-ի համար կատարեալ պաշտամունք են պահանջում:

Այն օրից երբ Գեղանն ընտրուեց քաղաքագլուխ, իմ կեանքը կրկնակի դառնացաւ: Ես չգիտէի ինչպէս գոհացնեմ նրա «ես»-ին, որ օր օրի վրայ ուռչում էր ու աւելի հրէշանում:

Կարող ես երևակայել, սիրելիս, թէ ինչ դարձաւ նա, երբ մեր նահանգի կողմից Պետական Դումայի անդամ ընտրուեց:

—Այո—բացականչեց նա ընտրութեան օրը,— այս աստիճանին էլ հասայ: Եւ հիմ եմ պարտական իմ այս դիրքը. իմ և միայն իմ անձնական արժանիքներին:

Այլևս չկարողացայ հանդուրժել ու ասացի.

—Ո՛չ լիովին:

—Ի՞նչ,—զարմացաւ նա իմ համարձակութեան վրայ:

—Այո, դու շատ էլ իրաւունք չունիս պարծենալու քո անձնական արժանիքներով: Քո կարիերայի մի մասը ուրիշներին ես պարտական:

Միքայէլը սրբեց անձեռոցիկով իր հաստ ու իւղոտ շրթունքները և, մի հեզնական հայեացք ձգելով ինձ վրայ, ասաց.

—Կը կամենայի իմանալ՝ ճիշդ երբ ես այդ ուրիշները:

—Նախ և առաջ իմ ծնողները և յետոյ՝ ես:

—Ահա թէ ի՞նչ. հետաքրքրական է իմանալ թէ այդ ի՞նչպէս:

—Շատ պարզ է. մինչև ինձ հետ ամուսնանալդ դու պետական աննշան պաշտօնեայ էիր մի յետ ընկած վայրում և տարեկան չնչին ոռճիկ էիր ստանում: Համաձայնիր որ դու այն օրից յայտնի դարձար մեր

քաղաքում, երբ ինձ հետ ամուսնացար: Քեզ քաղաքագլուխ ընտրեցին իմ հօր պարտապանները և այն անձինք, որոնց հանգուցեալն օգնել է իրա կեանքում:

Պարոնս լուռ կուլ տուաւ ճշմարտութեան այդ դառը դեղահատը:

9

Միքանի օր անցած ասացի.

—Դու Պետերբուրգ ես գնում, ես անկարող եմ քեզ հետ գալ:

—Չեմ էլ ուզում, որ գաս:

—Շատ լաւ: Քեզ կատարեալ ազատութիւն եմ տալիս. մեր հանապարհներն այսուհետեւ բաժանվում են:

—Ի՞նչ ես ուզում ասել դրանով:

—Այն՝ որ այլևս իմ ոյժերն սպառուեցին, բաւական է, որքան տանջուեցին:

Նա չբարկացաւ, այլ ասաց.

—Գոհարինէ, դու շարունակ կրկնում ես, որ ես կոպիտ եմ, անգութ, չար, ժլատ, մի խօսքով՝ լաւ մարդ չեմ: Ասա խնդրեմ, այդ ինչիցն է, որ այսպիսի մի հակակրեւի մարդ այնքան յարգուած ու սիրուած է ամենքից:

—Քեզ ոչ-ոք չի սիրում: Գալով յարգանքին, այդ գուցէ առաջ էր, իսկ այժմ այդ էլ չկայ:

—Չկայ և ի՞նչ եմ ընտրում ամեն անգամ հասարակական խոշոր պաշտօնների համար:

—Այս անգամ քեզ ընտրեցին պարզապէս նրա համար, որպէսզի ազատուեն քեզնից:

—Ահա թէ ի՞նչ. հետաքրքրական է թէ ինչից եզրակացրիր այդ:

—Քաղաքում պտըտուող լուրերը երբեմն ինձ էլ են

համարում: Եւ այն՝ ինչ որ լսում եմ քո մասին, շատ անգամ խոցոտում է իմ ինքնասիրութիւնը: Չէ՞ որ ես քո ազգանունն եմ կրում և մեր բարոյական վարկերը կապուած են միմեանց հետ: Ահա հէնց այդ կապն է, որ ուզում եմ խորտակել: Ես վճռել եմ քեզնից բաժանուել, ահա իմ խօսակցութեան միակ նպատակը:

Նա չզարմացաւ, այլ՝

— Այո, — ասաց ամենայն հանգստութեամբ, — ես էլ եկել եմ այն եզրակացութեան, որ պէտք է բաժանուենք: Մենք անչափ տարբեր խառնուածքների մարդիկ ենք: Բաժանուենք. սակայն լաւ իմացիր, որ ես քեզ ապահարզան չեմ տալ:

— Այդ մասին ես առայժմ չեմ էլ մտածում, այլ իմ միակ ցանկութիւնն է՝ ազատուելով քեզնից և քո մերձաւորներից, գոնէ հոգեկան անդորրութիւն վայելեմ:

Միջոցն օր անցած՝ Գեղանը ուղևորուեց մայրաքաղաք, իսկ ես մնացի իմ ծննդավայրում:

Այնտեղ նա մնաց երկու ու կէս ամիս: Լուր ստացայ, որ գնացել է հանքային ջրերը բժշկուելու համար:

Ես չէի սպասում որ մենք դարձեալ երբեք կը հանդիպէինք իրար: Համոզուած էի որ հանքային ջրերից նա կ'երթայ մի ուրիշ քաղաք: Երևակայի՛ր, սիրելիս, իմ զարմանքը, երբ աշնանը մի օր նա եկաւ այն քաղաքը, ուր ես էի, և սկսեց թախանձել որ նորից միանանք: Օճ, պէտք է տեսնէիր, թէ նա ինչպէս էր փոխուել: Նա մեղայեկաւ իմ առջև. նա խոստովանուեց իր բոլոր տգեղ վարմունքները, իրա կոպտութիւնները իմ վերաբերմամբ և երդուեց այլևս չվշտացնել ինձ ոչ գործով, ոչ խօսքով:

Եւ ես՝ միամիտս թէև հաւատացի, բայց կայնպէս չընդունեցի նրա առաջարկը:

Նա նորից աղերսեց, նորից երդուեց, որ ինձ կը պաշտէ սրբի պէս:

Ասում են՝ սովորութիւնը երկրորդ բնոյթ է: Ինձ համար նա եղել է առաջինը, և ես կարծում եմ նոյնն է նաև ամենքի համար: Սակայն լսել ես, որ դերասանը կարողանայ կամաւորապէս թողնել բեմը երկար տարիներ նրա մթնոլորտը շնչելուց յետոյ: Լսել ես, որ արբշիւր բարոյական ոյժ ունենայ ինքնաբերաբար հրաժարուել ալքոհօլից: Ես կարծում էի թէ բաժանուելով ամուսնուցս, յաւիտեան կը մոռանայի նրա գոյութիւնը: Աւաղ, ես մոլորուած էի: Բաւական եղաւ, որ նա երևար մեր քաղաքում, և ես արդէն անհանգստութիւն զգացի: Կարծես նա չէր եղել իմ անհուն տանջանքների անսպառ աղբիւրը:

Եւ ես նորից վերադարձայ այն գեհնը, որից փախել էի այնպիսի դարշանքով:

Գիղանն առաջարկեց ինձ գնալ արտասահման՝ «քիչ հանգստանալու, քիչ բժշկուելու և մի քիչ էլ զուարճանալու»:

Մենք ուղևորուեցիք Վիեննա, ուր մնացինք ընդամենը մի շաբաթ: Հայրենիքից հեռանալիս ամուսինս չթողեց որ հագուստեղէն վերցնեմ, ասելով թէ Եւրոպայում կարելի է նորերը պատուիրել: Իսկ երբ Վիեննայում կամեցայ մի-երկու ձեռք հագուստ պատուիրել, հակառակեց, ասելով թէ Փարիզում աւելի լաւ և աւելի էժան են կարում: Գնացինք Փարիզ, ուր մնացինք երեք ամիս և սակայն ես մնացել էի ճանապարհի հագուստովս, որովհետև նա այնտեղ ևս արգելեց ինձ փող ծախսելու:

Այդ մարդու ժլատութիւնն այնտեղը հասաւ, որ չթողեց գոնէ մի նոր ու տաք վերարկու գնեմ և ես ստիպուած էի հնով դուրս գալ փողոց:

—Պարոն,—ասաց մի օր մի ռուս ժեներալի կին, որ նոյն հիւրանոցումն էր իջևանել, ուր մենք,—ինչո՞ւ էք թոյլ տալիս, որ ձեր ամուսինը վատ հագնուի:

Ամուսինս ոչինչ չկարողացաւ պատասխանել, այլ միայն ստեց ասելով՝

—Նա Վիիննայում կը պատուիրէ այնքան հագուստ, որքան կամենայ. այնտեղ աւելի լաւ ու ճաշակով են կարում:

—Էէ, պարոն,—նկատեց ռուս տիկինը,—ինչպէս երևում է, դուք այնտեղ էլ չէք պատուիրիլ: Ժլատ էք, պարոն: Տեսէք ինձ. ո՛չ իմ ամուսինն է ձեզ չափ հարուստ և ո՛չ ես ձեր ամուսնու չափ երիտասարդ, բայց կայնպէս դարձեալ հագնվում եմ չքեղ, իհարկէ կարողութեանս ներածին չափ: Գեղեցիկ կին ունեցողը գեղեցիկ էլ պիտի հագնէ նրան:

Տիկնոջ հեռանալուց յետոյ ասացի.

—Տեսնո՞ւմ ես, Գեղան. թէև տիկինը բոլորովին անծանօթ է մեզ, սակայն նա էլ է տեսնում, որ դու անչափ ժլատ ես և վատ բնաւորութեան տէր: Պարզ է որ տիկինը կարծում է թէ ես մի չունենորի աղջիկ եմ. բայց եթէ՛ նա իմանար որ ես սեպհական դրամագլուխ ունիմ և հագնելիքներիս համար դու կոպէկ իսկ չես ծախսում ու չես ծախսելու, որ դու խաբէութեամբ ես բերել ինձ այստեղ ու թոյլ չես տալիս որ գոնէ անհրաժեշտ շորեղէններս առնեմ, որովհետև դրանց տալիք փողերը քեզ հարկաւոր են, տիկինը աւելի խստութեամբ կը նախատէր քեզ...:

Ծախսելը ամուսնուս համար հաւասար էր տանջուելուն, բայց ոչ թէ իրա սեպհականը, այլև իմը ինձ համար: Ես կարիք չունէի նրա դրամին, որով ես երբէք չեմ օգտուել: Բայց նա ժլատ էր ոչ-միայն իրա,

այլև իմ ունեցածի վերաբերմամբ, որովհետև իմն էլ իրանն էր համարում:

Ինձ հետ մի տեղ գնալիս կամ բույլվարներում գրօսնելիս միշտ միջանի քայլ ինձանից առաջ էր վազում: Քանի՛-քանի անգամ յանդիմանել եմ այդ բանի համար, բայց նա չէր հասկանում, կամ ուշադրութիւն չէր դարձնում:

Եւ ահա մի անգամ Փարիզի բազմամարդ փողոցներից մէկում՝ խուռն ամբոխի մէջ նրան կորցրի: Շատ դէսուդէն նայելով, երբ չգտայ, վճռեցի մենակ վերադառնալ հիւրանոց: Ծանապարհս կորցրի, մոլորուեցի: Այն-ժամանակ ես միանգամայն անծանօթ էի Փարիզին:

Երկար թափառեցի դէսուդէն՝ տխուր, մտամոլոր: Հարկաւ, կարող էի կառք վերցնել, բայց մօտս դրամ չկար: Վերջապէս, յոգնած, ուժասպառ նստեցի առաջին պատահած ֆիակը. և ասացի մեր հիւրանոցի հասցէն: Երբ տեղ հասանք, խնդրեցի հիւրանոցի կառավարչին՝ վճարել կառապանին:

Խնչ ես կարծում, սիրելիս, ամուսինս ներողութիւն խնդրեց իրա անքաղաքավարութեան համար, կամ զղջաց: Ամենևին: Ընդհակառակը՝ նա ինձ նախատեց և գոռաց ըստ իրա սովորութեան: Այո, այդ մարդը միշտ՝ գորգոռոցներով էր խլացնում իրա խղճի ձայնը, եթէ միայն նրա մէջ խիղճ էր մնացել իմ վերաբերմամբ:

Բայց այս բոլորը ոչինչ է այն դառն կսկիծի համեմատ, որ ունեցայ մի դժբաղդ առաւօտ:

Նամակաբերը միջանի նամակ բերաւ. դրանց մէջ մէկը գրաւեց իմ առանձին ուշադրութիւնը:

Ամուսինս տանն էր:

Ես չկարողացայ հետաքրքրութիւնս զսպել, բաց

արի որ կարդամ: Բայց նախ նայեցի ստորագրութեանը. «Քո Րաիսա»...: Դա այն հրէայ վարժունին էր, որի հետ պարոնս մտերիմ յարաբերութիւնների մէջ էր:

Ես զգուանքով շարտեցի նամակը նրա երեսին, միքանի անգամ կրկնելով.

—Անամօթ, անամօթ...

Տեղի ունեցաւ մի փոթորկալի տեսարան:

Նա կատաղեց: Նա՝ որ ոտքից մինչև գլուխ յանցաւոր էր իմ առաջ: Նա՝ որ ինձ դաւաճանել էր մի այլանդակ հրէուհու համար, որ ինքն իրան վաճառքի շուկայ էր դուրս բերել, այդ մարդը դեռ խանդոտում էր ինձ: Եւ խանդոտում էր առանց որևէ պատճառի, ամենագոյնիկ ձևով:

Առաջ բերեմ միքանի փաստեր նրա անսահման խանդոտութիւնից:

Ամուսնութեանս առաջին տարիները Սալ—ում մի հարուստ կալուածատէր թուրք, որի երեսն անգամ չէի տեսել, հրապուրուել էր իմ արտաքինով: Մի օր պարոնս վերցրեց ատրճանակն ու գնաց նրան սպանելու: Բարեբաղդաբար, մարդիկ կարողացան նրան զսպել:

Մի ուրիշ անգամ Եկ—ում, ուր նա բանկի կառավարիչ էր, մի օր տուն եմ վերադառնում և մեր սեղանատանը, սալօնում և ընդունարանում գրտնում եմ ծաղիկների փնջեր. իսկ նա կրակ կտրած գնում—գալիս էր սենեակի մէջ: Գիտենալով որ ժլատութիւնից նա փող չէր ծախսիլ ու այդքան ծաղիկ գնիլ, հարցրի.

—Ո՞րտեղից են այս ծաղիկները, նա բարկացած պատասխանեց.

—Քո ջերմ երկրպագուներից մէկն է ուղարկել:

—Ո՞վ է արդեօք իմ այդ ջերմ երկրպագուն,— ֆարցրի զանազան...

Դուրս եկաւ որ դա իրա բարեկամներից մէկն է, որին հազիւ երկու անգամ պատահած լինէի իրա ներկայութեամբ:

Նա չէր ուզում ըմբռնել, աւելի ճիշտը՝ նրա բարոյական կարողութիւնից շատ վեր էր ըմբռնելը, որ ոչ—միայն ամուսնութեան առաջատի դէմ մեղանշելը, այլ սոսկ խարէութիւնն անգամ հակառակ է իմ խառնուածքին:

Ե

Ռուսաստան վերադառնալիս Վիեննայում պարոնս բարեհաճեց գնել ինձ համար մի վերարկու, երբ այլևս հարկաւոր չէր, և մի ձեռք հագուստ:

Դէպքից օգտուելով դիմեցի Վիեննայի նշանաւոր բժիշկներից մէկին: Բարեբաղդաբար նա լուրջ բան չգտաւ, բացի արեան սակաւութիւնից: Այնուամենայնիւ դարմանուել հարկաւոր էր, բայց այստեղ ևս ամուսնուս առասպելական ժլատութիւնը ցոյց տուաւ իր ահելի կերպարանքը:

Նա ասաց.

—Այստեղ բժիշկները շատ թանգ են վերցնում, դու կը բժշկուես Պետերբուրգում:

Մեր վերադարձից միքանի ամիս անցած, ամուսինս հրաւիրուեց Ար—իւր Առևտրական բանկի կառավարիչ:

Ես ուրախ էի որ հեռու պէտք է լինինք նրա եղբայրներից:

Բայց այնտեղ ևս մեզ հանգիստ չթողեցին եղբայրները. նրանք շարունակ ուժակոծում էին Գեղանին իրանց աղերսալի նամակներով:

Մէկն իրա՝ որդու ուսման վարձն էր պահանջում կամ աղջկայ համար օժիտ, միւսը խանութ էր ուզում բաց անել, ևայն, ևայն:

Մեր բնակարանը քաղաքում բաղկացած էր միայն երեք անշուք սենեակներից, որովհետև Գեղանը՝ թանգուլթեան պատճառով՝ եղած մեծ, լաւ ու յարմար բնակարաններից ոչ մէկը չվարձեց: Մեր վարձած բնակարանը՝ բացի փոքր ու շատ անյարմար լինելուց, այլև այն պակասութիւնն ունէր, որ վատ փողոցի վրայ էր. օրական միքանի հատ մեռել էին տանում թաղելու: Մի օր դիմեցի Գեղանին.

— Գոնէ տեղափոխուենք մի այլ փողոց. ծանօթներ չունինք, լոկ մարդկային դէմքեր տեսնելուց էլ եմ զրկուած, որովհետև յաճախակի յուղարկաւորութիւնները վրաս շատ վատ են ազդում, չեմ կարողանում լուսամտին մօտենալ:

Սակայն պարոնս ձեռքներով թէ ասածս չլսեց, դուրս գնաց տանից: Առհասարակ նա միշտ ծանրականջ էր ձեռնում կամ սուտ չհասկանալու դէպքում, երբ խօսակցութիւնը սրտովը չէր լինում կամ աննպաստ էր իրա համար:

Այստեղ ևս՝ նա՝ իր մշտական սովորութեամբ խորշեց հասարակութիւնից: Մենք ոչ մի տեղ չէինք գնում, հարկաւ մեզ մօտ էլ ոչ ոք չէր գալիս, բացի բանկի հաշուապահ Ալեքսանդր Լեկանովից: Դա մի շատ համեստ և պարկեշտ երիտասարդ էր, որ ամենքի վրայ հաճելի տպաւորութիւն էր անում իր մաքուր բնավորութեամբ:

Ամուսինս նրան յարգում էր ու սիրում ոչ-միայն իբրև «ընդունակ և բարեխիղճ պաշտօնեայի, այլև իբրև արժանաւոր մարդու:

Գեղանը յաճախ բանկի գործերով գնում էր ուրիշ տեղեր: Այդ միջոցներին միակ-պէս, որին վստահանում էի ընդունել, դարձեալ Լեկանովին էր:

Մի օր նա գալով յայտնեց, թէ մի ինչ-որ

եկուոր դրամատիկական խումբ երեկոյեան մի շատ հետաքրքրական պիէս է ներկայացնելու:

Պէտք է ասած, որ ես շատ էլ կուշտ չէի թատրոնից. որովհետև ամուսինս իսկի սէր չունէր դէպի թատրոնը, իսկ ես անկարող էի առանց նրան որևէ տեղ գնալ:

Մնդրեցի Լեկանովին ինձ ընկերանալ թատրոն գնալու: Նա ուրախութեամբ համաձայնեց և մենք գրնացինք:

Պիէսն ինձ անծանօթ էր տակաւին: Այդ Իբսէնի Նօրան էր, որի մէջ անքան զեղեցիկ ու ճիշտ կերպով նկարագրուած է առօրեայ կեանքի տափակութիւնից տառապող կնոջ հոգեկան աշխարհը:

Երրորդ խաղամիջոցին ֆոյէյում յանկարծ լսեցի ամուսնուս ձայնը մօտիկից:

Երևաց, որ ճամբորդութիւնից վերադառնալով, երբ խոհարարից տեղեկանում է, թէ թատրոնում եմ, շտապում է այնտեղ առանց հագուստն անգամ փոխելու:

Երբ մօտեցաւ ինձ. նրա աչքերի մէջ չարութիւն կարդացի:

Վերադարձանք տուն, ուր մի այնպիսի տեսարան սկսուեց, որ ես անիծեցի թատրոնն էլ, պիէսն էլ, Լեկանովին էլ, ինձ էլ:

— Դու թնչպէս համարձակուեցիր առանց ինձ թատրոն գնալ, — գոռաց նա:

— Ես մինչև այսօր չեմ կարողանում հասկանալ, թէ ինչո՞ւ չի կարելի, որ առանց քեզ մի տեղ գնամ:

— Ես այդ չեմ սիրում:

— Դու շատ քան չես սիրում, միթէ ես պէտք է քո կամքի ստրուկը լինիմ մինչև իմ կեանքի վերջը: Միթէ ես չպիտի ունենամ գոնէ իմ անմեղ ցանկու-

թիւները, իմ ճաշակը, իմ պահանջները: Ասան, խընդ-
րեմ, ի՞նչ անէ մի կին, որի ամուսինը ոչ մի տեղ չի
տանում նրան, բաւական չէ, այլև չի կամենում
կարգին ընտանիքների հետ բարեկամական կապ պահ-
պանել: Ես հօ չեմ կարող շարունակ բանտարկուած
մնալ: ԶԲ-որ ես դեռ երիտասարդ եմ, ապրելու փա-
փաղը վառ է իմ մէջ. կամեցայ թատրոն դնալ ու
գնացի, ի՞նչ յանցանք կայ սրանում:

— Օտար տղամարդու հետ:

— Միթէ ուրիշ կանայք չեն գնում թատրոն ի-
րանց ծանօթների հետ:

— Ուրիշ կանայք լիրբ են:

— Ամաչիր դիպլոմիցդ, Գեղան. չԲ-որ նա քեզ
պարտաւորեցնում է յարգել կանանց:

— Ո՛չ մի դիպլոմ չի կարող ինձ համոզել, որ կի-
նը կարող է անել իրա կամեցածը: Բայց բաւական է,
այդ Լեկանովի համար այսուհետև իմ տան դռները
փակ են:

— Օ՛, ճանաչում եմ քեզ, ճանաչում եմ, — գո-
չեցի ես մինչև հոգոյս խորքը վրդովուած. — քո խան-
դոտութիւնը չափ ու սահման չունի: Դու ինձ խան-
դոտում ես ոչ-միայն կենդան մարդկանց, այլև մեռած-
ների վերաբերմամբ: Յիշում ես այն լեհացուն, երբ
դեռ միայն նշանած էի: Ի՞նչ էր արել այն խեղճը:
Ոչինչ: Այլ միայն մաքուր սրտով հետամուտ էր եղել
ինձ մի ժամանակ, երբ օրիորդ էի, այն էլ՝ ձեռքս
խնդրելու մաքուր նպատակով: Մի օր ես կարդացի
նրա յանկարծահաս մահուան լուրը լրագրում և ար-
տայայտեցի ցաւակցութիւնս՝ իբրև մի զգայուն մար-
դու Բայց դու գոռացիր վրաս, դու չկարողացար այդ
տխուր լուսին անգամ քո մարդկային բարձրութեան
վրայ մնալ....:

Այդ օրից ես այլևս չտեսայ Լեկանովի երեսը:
Այսպիսով մեր տունը զրկուեց իր միակ և վերջին
այցելուից:

Այն քաղաքում, ուր մենք ապրում էինք, ամառն
անհնարին էր մնալ՝ ցերեկուայ անտանելի՝ շո-
քից, գիշերուայ խոնաւութիւնից ու մոծակներից,
ուստի գնացի հանքային ջրերը:

Երբ հանքային ջրերից վերադարձայ, ամուսնուս
տեղափոխեցին Եկ—ր: Այդ քաղաքը՝ բնակիչների
անբարոյականութեան կողմից Կովկասի քաղաքներից
առաջինն է, ասում էին. սակայն ամեն օր աւելի ու
աւելի էի համոզվում որ այդ քաղաքում ամուսնուց
աւելի անբարոյական մարդ չկայ. որովհետև ոչ մի
պատուազգաց մարդ իրան թոյլ չէր տալ ուշադրութիւն
իսկ դարձնել այն կանանց վրայ, որոնց հետամտելը
շատ սովորական բան էր ամուսնուս համար այն
աստիճան, որ թվում էր թէ այդ մարդը իսպառ զուրկ
է ամօթի զգացմունքից:

Իսկ թէ ճիշտ է այդ, դրա ապացոյցը այն՝ որ
նոյնիսկ բարոյական լաւ համբաւ չունեցող Եկատերի-
նոդարցիք անգամ՝ Գեղանի վերին աստիճանի անբա-
րոյականութեան համար, նրան Արդուլ-Համիդ են ասում,
և նա աւելի յայտնի է այդ մարդակերպ գաղանի անու-
նով, քան իրա իսկական անունով:

Այն տունը, ուր մենք բնակվում էինք, կառու-
ցուած էր ցամաքացրած ճահճի վրայ, այդտեղ ամառը
բացի սաստիկ խոնաւ լինելուց, ցերեկն էլ շոքն էր տան-
ջում, իսկ գիշերը մոծակներն էին անհանգիստ անում.
չնայելով որ մենք կենում էինք երկրորդ յարկում:
Ամենքը խորհուրդ էին տալիս դուրս գալ այնտեղից:
Սակայն Գեղանի ժլատութիւնն այստեղ ևս խոչընդոտ

եղաւ: Բանն այն է որ տունը պատկանում էր բանկին
և մենք բնակարանի համար վարձ չէինք տալիս:

Ը

Մէկ օր մի նամակ ընկաւ ձեռքս:

Գեղանի փոքր եղբոր կինն էր գրողը:

Լսիր, սիրելիս, և տես, թէ կինն ինչ հառելի
տանջանքների է ընդունակ յանուն ընտանիքի:

«Յարգելի եղբայր».

«Ընդունեցէք մեր բոլորի կողմից սիրալիր բարե-
ներ և նոյնը հաղորդեցէք ձեր յարգելի տիկին Գոհա-
րինէին:

«Ես ձեզ երբէք չեմ գրել, ուստի անկասկած է որ
զարմանալու էք ներկայ նամակս ստանալով: Իմ
համբերութեան բաժակը վաղուց է լցուել, հա՛ն ինչո՛ւ.
համարձակուեցի գրել ձեզ:

«Թանկագին եղբայր, ես տանջվում եմ ձեր հա-
րազատ եղբոր ձեռքում: Տանջվում եմ գիշեր-ցերեկ,
անընդհատ, անսահման: Իմ տէրը՝ ձեր եղբայրը ան-
վերջ վիրաւորում է ինձ:—Ինչո՞ւ, կը հարցնէք անշուշտ:
Պատճառը չկայ: Նա ասում է, թէ իմ ծնողները, բացի
բերածս օժիտից, իբր խոստացել են նրան նաև մի
գումար ու այժմ չեն կատարում իրանց խոստումը:
Երգվում եմ ծնողներիս արևով, որ սուտ է այդ, նրանք
երբէք ոչ մի խոստում չեն արել:

«Ամեն օր ձեր եղբայրը կրկնում է.

—Ի՞նչ, դու չգիտես, որ փողի համար է, որ քեզ
պահում ենք: Պահանջիր ծնողներիցդ, պահանջիր, և
ես քեզ այլևս չեմ ծեծիլ:

«Եւ տասներկու տարի է շարունակվում է իմ այս
գժոխային կացութիւնը. տասներկու տարի է՝ Լը-

ռում եմ. լռում եմ, որպէսզի անարգանքի ու ատե-
լութեան առարկայ չդարձնեմ ձեր գերդաստանը, ձեր
տոհմի անունը: Ա՛հ, օր չի անցնում, որ չարտասուեմ:
Եւ ինչո՞ւ: Միթէ ես եմ մեղաւոր, որ ձեր եղբայրը
բաւականաչափ աշխատանք չունի և ոչ էլ կեանքում
յաջողութիւն: Ես ի՞նչ իրաւունքով փող պահանջեմ իմ
ծնողներից, քանի-որ նրանք մի անգամ տուել են ինձ
հասանելիքը և վերջացրել: Միթէ ես մեղաւոր եմ,
որ հայրը իրա՛ զաւակի ուսման վարձը չի կարո-
նում վճարել:

«Ա՛հ, եղէք ներողամիտ, յարգելի եղբայր, նա-
մակս գրում եմ աղի արցունքներ թափելով:

«Ողճացէք ինձ, բարի եղէք, խնայեցէք ոչ ինձ,
այլ ձեր հարազատ եղբոր զաւակին: Ուղարկեցէք նրա
ուսման վարձը: Ես անկարող եմ այլևս տանել այս
սոսկալի վիճակը: Ահա երեք տարի է, որ ես անբու-
ժելի հիւանդ եմ:

«Վիշտս շատ է. մարելիք եմ ստացել, այնպէս
որ հինգ օրով ուշքի չեմ գալիս, մնում եմ այնպէս.
Իսկ երբ ուշաբերվում եմ, երկար միջոց ինձ կորցրածի
պէս եմ լինում:

«Օգնեցէ՛ք ինձ և ձեր բարի խորհուրդներով: Ի՞նչ
անեմ, հում դիմեմ, ի՞նչպէս ազատուեմ ձեր եղբոր ան-
վերջ հալածանքներից:

«Ես այդ հալածանքները թաքցրել եմ և թաք-
ցնում եմ ոչ-միայն օտարներից, այլև մերոնցից: Թաք-
ցնում եմ յանուն ձեր գերդաստանի, որի անդամներից
մէկն էլ դուք էք, յարգելի եղբայր:

«Ներողամիտ եղէք, որ ձեզ ձանձրացնում եմ: Ի՞նչ
արած, ես ուրիշ յոյս չունիմ, բացի ձեր աջակցութիւ-
նից: Ողճացէք և միք մերժիլ այդ օգնութիւնը:

«Ոորին յարգանքով Ձեր հարս N... N...»:

Ահ, սիրելիս, եթէ աղջիկդ օժիտ ունի, չտաս, իսկ եթէ տալու լինիս, պահանջիր, որ նա չամուսնանայ աղքատ երիտասարդի հետ: Թող նա չհաւատայ տղամարդկանց՝ իղէալների և բարձր գաղափարների մասին արած գեղեցիկ խօսքերին:

Նրանք նման են այն չինոքիկներին, որոնք պարծենում են, թէ երբէք կաշառք չեն վերցրել, մոռանալով՝ որ ոչ-ոք իրանց կաշառք չի տուել, որ կարողանային վերցնել: Նրանք նման են այն գանձապահներին, որ պարծենում են, թէ չեն գողացել, թաքցնելով՝ որ դրամարկղում գողանալու բան չի եղել:

Նրանք ազնիւ են այնքան ժամանակ, քանի աղքատ են: Նրանք գառներ են, երբ ճանկեր չունին, և գայլեր՝ երբ կարող են յօշոտել:

Կնոջ նամակից շատ չանցած յայտնուեց մարդը: Մի աղաւթ, տանից դուրս գալու ժամանակ, ես նրան հանդիպեցի փողոցում, մեր դռների մօտ: Պարզուեց որ նա եկել է դարձեալ մուրալու եղբորից: Ո՛վ իմանայ, գուցէ հէնց ինքն էր ստիպել կնոջը՝ այն նամակը գրելու:

Նա ստացաւ ուղածն ու գնաց:

Ճիշտ նոյն օրերին ես կամեցայ ինձ համար նոր հագուստ պատուիրել, հարկաւ իմ փողով, բայց ամուսինս թոյլ չտուաւ:

Մենք մի նոր փոթորկալի ընդհարումն ունեցանք: Եւ զիջողը դարձեալ ես եղայ: Այո, սիրելիս, ես զիջում էի, շարունակ զիջում:

Նա այնպէս էր գորգոտում, որ փողոցի անցորդներն անգամ լսում էին: Նա ցինիքաբար արհամարհում էր մարդկանց կարծիքը:

Նա քծնում էր զօրաւորներին և հալածում թոյլերին:

Երբէք չեմ մոռանալ նրա մի վարմունքը, երբ քաղաքագլուխ էր:

Մի երեկոյ մենք կառքով անցնում էինք քաղաքի վլխաւոր փողոցներից մէկով: Յանկարծ նա հրամայեց կառքը կանգնեցնել: Բաւական ուշ երեկոյ էր. լապտեր վառողը, սանդուխի վրայ կանգնած, լամպալը սրբում էր որ վառէ: Գեղանը այնքան խփեց խեղճ մարդուն, որ ձեռնափայտը կոտրուեց:

Լուսաւորութեան կապալառուն այդ միջոցին ամուսնուս եղբայրն էր, և հէնց նա էր հրամայել լապտերն ուշ վառել, և ուրեմն մեղաւորն ու ծեծի արժանին իրա եղբայրն էր և ոչ թէ խեղճ լապտերավառը:

Բայց պատահեց մի անսպասելի, նոյնիսկ անհաւատալի բան. այն մարդը՝ որ փախչում էր հասարակութիւնից, թատրոններից, ակումբներից, այդ մարդը յանկարծ միանգամայն այլակերպուեց. նա սիրեց ընկերական խնճոյքները, զուարճութիւնները, զբօսանքները և դարձաւ ֆռանտ: Նա պատուիրեց իրա համար միքանի ձեռք վերջին տարազի հագուստ, գնեց փայլուն կօշիկներ, մօդային շապիկներ ու փողկապներ, ձեռնոցներ, հեռադիտակ, գեղեցիկ ձեռնափայտ, կայլն, կայլն:

Այնուհետեւ գիշերները վերադառնալով տուն շատ ուշ, առաւօտներն էլ զարթնում էր շատ ուշ: Հագնւովում էր ծանր ու բարակ, յարդարվում էր հայելու առջև մի ամբողջ ժամ և յետոյ գնում ծառայութեան: Վերադառնում էր, տուն ժամի երեքին, շտապով ճաշում և առանց հանգստանալու, անմիջապէս դուրս էր գալիս տանից: Թէ ուր էր գնում և ինչու, չգիտէի: Չէի էլ հարցնում:

Այդ արտաքին փոփոխութեան, հետ նկատելի էր

և՛ ներքին իւրատեսակ փոփոխութիւն: Առաջ նա կուպիտ էր, իսկ այժմ վերաբերւում էր դէպի ինձ մի տեսակ հեգնանքով:

Նա ծաղրում էր իմ արտաքինը, — որով մի ժամանակ այնքան հրապուրուած էր —, իմ խելքը, սիրտը, հոգին, որոնք իրանց հաւասարը չունէին նրա կարծիքով:

Նա ծաղրում էր ինձ ոչ-միայն երբ մենակ էինք, այլև ուրիշների ներկայութեամբ, այլև իմ բացակայութեամբ: Նրա իւրաքանչիւր խօսքից, իւրաքանչիւր ձևից ու շարժումից ես զգում էի, որ նա ինձ իրան անարժան է համարում, և այդ անում էր այն մարդը՝ որ մի ժամանակ սողում էր իմ ոտների տակ:

Ամենքի մօտ պարծենում էր իրա հարստութեամբ, դիրքով. սակայն ձև շնորհիւ էր այդ ամենը: Օտար քաղաքում ոչ-ոք չէր ճանաչում իմ ծնողներին, ոչ-ոք չգիտէր իրա անցեալը, ուստի բնական է, որ ամենքը պիտի հաւատային իրան, ինչ որ էլ ասէր: Իսկ ես՝ յիմարս, դրդուած պատուասիրութիւնից ու ամօթխածութիւնից, լռում էի և տանջվում:

Այժմ ես մենակ էի աւելի քան երբևէ: Մենակ, որպէս անտէր, անօգնական մի որբ օտար շրջանում: Ո՛չ մի տեղ չէի լինում, որովհետև ոչ մի տեղ չէր բարեհաճում տանել, իսկ ես ոչ մի տեղ իրաւունք չունէի գնալու առանց նրան կամ առանց նրա հրամանի:

Կողմնակի լսում էի, որ ոմանց հարցին՝ թէ ինչո՞ւ է ազանց ինձ երևում հասարակութեան մէջ, նա պատասխանում է.

— Որովհետև կինս ներվային հիւանդ է, չի կարողանում հասարակութիւն տեսնել:

— Հապա ինչո՞ւ չէք բժշկել տալիս:

— Ա՛խ, մի՞թէ ասիլ, — պատասխանում է ստախօսը խղճի ամենայն անդորրութեամբ, — Նա մի կատարեալ

դժբաղդութիւն է ինձ համար. յամառում է, բժըղ-կուել չի ուզում, չնայելով իմ անվերջ աղերսանք-ներին:

Եւ մարդիկ հաւատում էին նրան, և ես ներկայանում էի նրանց այնպիսի մի կին, որ թունաւորում է ամուսնու — իրա պաշտպանի, հովանաւորի ու կերակրողի գոյութիւնը:

Մի օր Գեղանն ինձ ծանօթացրեց իրա բարեկամ մի ծառայողի և նրա կնոջ հետ, որ երաժշտութեան ուսուցչուհի էր:

Նրանց ազգանունն էր Տարատինով:

— Ի՛նչ հիւանալի ամուսին ունիք, — ասաց ինձ մի օր տիկին Տարատինովան. — նա ձեզ սիրում է անհունապէս: Քանի՛-քանի անգամ նա իմ ներկայութեամբ երգուել է, թէ կեանքը չի խնայիլ ձեզ համար:

— Ի՛րմւ, — ասացի ես անտարբեր, լաւ հասկանալով այդ տեսակ երգումների արժէքը:

— Այո՛, այո՛, նա պաշտում է ձեզ: Բայց ասացէ՛ք խնդրեմ, ինչո՞ւ չէք ուզում բժշկուել ներվային հիւանդութիւնից. ինչո՞ւ չէք խնայում ձեր բարի և հոգատար ամուսնուն:

Այլևս չզիմացայ այդ անամօթ միստիֆիկացիային. այդ անպատկառ կեղծիքը բորբոքեց իմ հոգին և ես նկարագրեցի ամուսնուս բնաւորութիւնն այնպէս, ինչպէս որ էր իրապէս: Նկարագրեցի նրա վերաբերմունքը դէպի ինձ: Բայց ոչ բոլորը, ոչ բոլորը, սիրելիս, վասնզի պատուասիրութեան զգացմունքը ստիպեց ինձ շատ բան թաքցնել:

— Այդպէս, հա՛, — բացականչեց տիկին Տարատինովան ինձ լսելուց յետոյ. — ահա թէ ի՛նչ: Այո՛, այո՛, դժուար է ճանաչել տղամարդկանց նրանց վարած արտաքին կեանքից:

Մի օր ամուսինս ինքնաբերաբար խոստացաւ ինձ համար մի նոր հագուստ պատուիրել:

—Շնորհակալ եմ, սիրելիս,—ասացի ես հեզօրէն.—այդ մի մեծ վեհանձնութիւն է քո կողմից: Բայց ես վախենում եմ, որ իմ ճաշակը մի փոքր թանգ արժենայ քեզ:

—Փոյթ չէ, թող թանգ արժենայ:

Մենք միասին գնացինք դերձակուհու մօտ: Ես ջոկեցի մի ընտիր ու թանգ կտոր: Տասն օրից յետոյ հագուստս ստացայ, նրա հետ նաև հաշիւը: Պէտք էր վճարել ընդամենը 125 ուրբի:

Գեղանը սարսափեց, երբ նայեց հաշուին: Նա գրպանից հանեց 50 ուրբի և, դնելով սեղանի վրայ, ասաց.

—Ես միայն այսքանը կարող եմ տալ, քնացեալի մասին ինքդ հոգա...

Եւ այսպէս՝ նրա առաջին և վերջին, նրա միակ նուէրն էլ իմ փողով եղաւ:

Գեղանը՝ թէ իր անտանելի ժլատութեան պատճառով և թէ հետո կոպտաբար վարուելու համար, խոհարարուհու աչքում իսկ իրա համարումը կորցրել էր մինչ այն աստիճան, որ մի օր ուղղակի ամուսնուս երեսին ասաց դառն հեզութեամբ.

—Իս այս տան մէջ աւելի շատ իրաւունք ունիմ, քան ձեր ամուսինը:

Գեղանը ոչինչ չպատասխանեց, անշուշտ հրկիւղ կրելով որ եթէ պատասխան տար, խոհարարուհին՝ էլ աւելի խիստ ու դառը խօսքեր կ'ասէր, և լուռ դուրս գնաց տանից:

Վերջին ժամանակները սկսեցի այցելել օպերային թատրոն և ակումբը, ոչ յաճախ, այլ երբեմն-երբեմն: Գիտէի, որ այդ բանը հաճելի չէ ամուսնուս, բայց և այնպէս այցելում էի, հարկաւ ոչ մենակ:

Ներս էինք մտնում թատրոն կամ ակումբ թէ չէ, Գեղանն անմիջապէս ինձ թողնում էր մենակ և գնում ուրիշ կանանց հետ զրոյցի բռնկում:

Մի անգամ նա գնաց կարմիր մագերով մի հաստ կնոջ մօտ, որ մինչև նրա գնալը՝ մէնումենակ կանգնել էր ու շանթալի հայեացքներ էր զցում շուրջը:

—Ո՛վ էր այդ կինը,—հարցրի մի ժամ անցած, երբ բարեհաճեց ինձ մօտ գալ:

—Բարոնուհի Միլհաուզէնը,— պատասխանեց մի առանձին պարծանքով.— Պետերբուրգում ահագին կապեր ունի. շատ հարուստ կին է:

—Բայց դու, դժւ ինչ կապ ունիս նրա հետ:

—Ուղղում եմ նրա միջոցով Մայկօպում նաւթաբեր հողեր վերցնել կապալով:

—Ձարմանալի՛ է,—ասացի ես հեզօրէն,—որ ամբողջ երեկոյ այս ահագին բազմութեան մէջ ոչ-ոք չմօտեցաւ այդ ահագին կապեր ունեցող բարոնուհուն լացի քեզանից...:

Մի շաբաթ անցած մենք դարձեալ օպերայումն էինք: Այնտեղից գնացինք կլուր ընթրելու: Հազիւ սեղան էինք նստել մեր մի ծանօթի հետ, երբ յայտնուեց բարոնուհի Միլհաուզէնը:

—Գոհարինէ,—դիմեց ինձ ամուսինս,— ուղղում եմ բարոնուհուն էլ հրաւիրել:

Մեզ մօտ նստած պարոնը վրդովուեց:

—Եթէ այդ կնոջը հրաւիրէք,—ասաց նա,—ես

տիկին Գոհարինէին կը խնդրեմ, որ հեռանայ այս-
տեղից:

—Ինչո՞ւ,—հարցրի:

—Ձերտեմ բարոնուհի է թէ կոմսուհի,—պատաս-
խանեց մեր սեղանակիցը,—գիտեմ միայն, որ ոչ մի
պատուաւոր կին չի կարող սեղան նստել մի այդպիսի
արարածի հետ:

Գեղանը շփոթուեց ու լռեց:

Մի ուրիշ երեկոյ դրամատիկական թատրոնումն
էինք. «Բարոնուհին» եկաւ և նստեց մեր կողքին:

Ես գայրոյթից սկսեցի դողալ: Հէնց-որ գործողու-
թիւնը վերջացաւ, ես Գեղանին խնդրեցի տեղնիւս
փոխել կամ տուն գնալ:

Նա չկամեցաւ: Ես՝ յուզմունքիցս շրթունքներս
կրծոտելով, զսպեցի ինձ մինչև ներկայացման վերջը:

«Բարոնուհին» նայում էր ինձ գրգռիչ հայեաց-
քով: Պարզ երևում էր որ պատրաստվում էր որևէ վի-
րաւորանք հասցնել ինձ:

Բայց ես կանխեցի նրան:

—Ձեր կարող աւելի վայելուչ սիրուհի ընտրել
քեզ համար,—ասացի ես ամուսնուս այնչափ բարձր,
որչափ հարկաւոր էր, որպէսզի «Բարոնուհին» լսէ:

—Լո՛ւր,—գոչեց նա.—դու իրաւունք չունիս վի-
րաւորելու մի պատուաւոր կնոջ:

—Լի՛րբ է քո այդ պատուաւոր կինը, լի՛րբ,—
արտասանեցի ես միանգամայն կորցնելով ինքս ինձ:

Գեղանը կարմրեց, կապտեց և ոտքի ելաւ:

—Ես քեզ հետ տանը կը խօսեմ,—ասաց նա խեղ-
դուած ձայնով ու դուրս գնաց:

Ես մնացի մենակ: Դրութիւնս անտանելի էր:

—Հօրաքոյր, մի յուզուիր, բան չկայ, գնանք,—
լսեցի իմ գլխի վրայ մի անուշ ձայն:

Յետ նայեցի: Եղբօս որդին էր. տասն'ութ տա-
րեկան մի հեղ, պարկեշտ պատանի, որին սիրում էի
կեանքիցս աւելի: Նա կամեցաւ ինչ-որ ասել՝ ինձ
մխիթարելու համար, բայց պատանեկան բուռն զգա-
ցումները չթողին: Նրա մեղուշ աչքերի մէջ արցունք
նշմարեցի:

Տուն գնալով, ննջարանս գտայ տակն ու վրայ
եղած. ամուսինս մեր անկողնակալները հեռացրել էր
միմեանցից, իսկ իմ բարձերն ու վերմակը շարտել
դէսուղէն:

Տեսնելով ինձ, ինչպէս կատաղի գազան յարձա-
կուեց վրաս և... ապտակեց:

—Ցաւում եմ,—գոռաց նա,—որ այս ապտակը
չտուի քեզ թատրոնում, ամբողջ հասարակութեան
առաջ:

—Դու աւելի սուր ապտակ տուիր ինձ այնտեղ:
Դու ոչ-միայն քո ամուսնու, այլև քո իսկ պատիւը
վայր զցցեցիր՝ մի պոռնիկ կնոջ նստեցնելով ինձ հետ
կողք կողքի: Ահ, անասնական կրքերը այնքան են
կուրացրել քեզ, որ այլևս ոչ մի սրբութիւն գոյութիւն
չունի քեզ համար: Դու ոչինչ չես տեսնում, ոչինչ չես
լսում և ոչ իսկ քո խղճի ձայնը: Ահա թէ ում հօտ
ես կորչում գիշերները մինչև լոյս և ցերեկները մինչև
երեկոյ: Ահա թէ ում համար ես տանում այն նուէր-
ները: Այսքան տարի ես չկարողացայ յաղթել քո
առասպելական ժլատութեանը, այդ պոռնիկը կարողա-
ցաւ... Այո, այո, դու չես կարող հերքել, քո փողբորով
են գնուած նրա շքեղ հագուստները, նրա ակնեղէն-
ները, նրա թանկագին գլխարկն ու կօշիկները... Ամբողջ
քաղաքն է խօսում այդ մասին: Եւ ամենքը ես ծաղ-
րում են քեզ, ամենքը ես զզվում ու խոյս են տալիս
քեզանից ինչպէս բարոյական ժանտախտից: Ախտամոլ,

ահան թէ ինչո՞ւ չէիր ուզում ինձ հետ պատուարուր ընտանիքներ այցելել: Նայիր հայելու մէջ. միթէ չես ամաչում անժամանակ քո ձերմակած մազերից, քո կորացած մէջքից, քո դէմքի կնճիռներից: Գնահ, հեռացիր աչքիցս, գնահ քո սիրունու մօտ, վայելիր նրա վաճառքի հանուած փաղաքշանքները, վայելիր ամենայն ազատութեամբ, ամենայն իրաւամբ. վասնզի նա է քո ընկերը և ոչ ես, նա է քեզ արժանի և ոչ ես: Բաւական է որքան շահագործեցիր ինձ անասնաբար: Էլ ի՞նչ ես ուզում ինձանից, էլ ի՞նչ կարող եմ տալ քեզ: Այլևս ոչինչ չմնաց իմ մէջ, ոչինչ: Գնահ, հեռացիր, թող ինձ մենակ, անտէր, անպաշտպան. թող Աստուած ինքն անէ քո դատաստանը...:

Երեկոյ էր: Մենք թատրոնի դռների մօտ ենք: Ամուսինս մօտեցել էր կասսային տոմսակ գնելու: Ես հեռում կանգնած սպասում էի նրան: Սանդուխների վրայ կանգնած էր՝ մի նիհար, շիկահեր, ոսկրոտ դէմքով ու փոքրիկ, խորն ընկած աչքերով կին:

Երրորդական բալերինաներից մէկն էր, գեղարուեստի ամենաողորմելի տականքից:

Մի սպայ անցաւ այդ կնոջ մօտով և անփոյթ ձևով հարցրեց.

—Որսի՞ էք սպասում:

Բալերինան բարկացաւ և երեսը մի կողմը դարձրեց: Վերջապէս Գեղանը գնեց տոմսակներն ու եկաւ և, ըստ իր ասիական սովորութեան, ինձ յետ թողեց ու ինքն առաջ վազեց: Բայց նկատելով բալերինային, յանկարծ կանգ առաւ, թողեց որ ես առաջ գնամ՝ իբր թէ քաղաքավարութիւնից զրկուած:

Բարձրանալով սանդխով, յետ նայեցի և ինչ տեսայ. կռուիտ ասիացին թեքուել և համբուրում էր բալերինայի ձեռքը. այն կնոջ՝ որ «որսի էք սպասում»:

Տեղական ակմբում շարաթը մի անգամ դիմա-կահանդէսներ էին լինում: Նրանց սովորական յաճախորդներն էին աղախիներ, խոհարար ու խոհարարուհիներ, սպասաւոր ու դայեօկներ, կար-անող ու լուացք-անող կանայք:

Պարում էին, թռչկոտում, բարձրաձայն խօսում, շատ անգամ էլ տափակ ու ցինիկ զուարճախօսութիւններ անում: Վերջը կանայք՝ մի-մի «կավալէրի» թեք մտած, գնում էին սեղանատուն ընթրելու:

«Կավալէրներն» իրանց «գամաներին» սովորաբար հիւրասիրում էին... խորովածով:

Մի օր հետաքրքրուեցի տեսնելու այդ դիմականահանդէսներից մէկը, հարկաւ՝ ամուսնուս սիրած մթնոլորտին ծանօթանալու նպատակով: Ամուսինս թէև տարաւ ինձ, բայց, կարծում եմ, չափազանց զղջաց:

Բանն այն է, որ այդ երեկոյ խեղճ մարդը իր սքանչելի բալերինայից բարոյական հարուած ստացաւ իմ ներկայութեամբ: Բալերինան նստած էր սեղանատանը մի երիտասարդի հետ: Ընթրում էին և զուարթ-զուարթ խօսում:

Ամուսինս բարեկեց նրան գլխով, պատասխան չստացաւ, երկրորդ անգամ բարեկեց, էլի պատասխան չստացաւ, դարձեալ բարեկեց, նոյն անաջողութիւնը: Զայրոյթից սկսեց շանթալից հայեացքներ գցել իրա Դուլցինէայի վրայ. դարձեալ նոյնը:

—Օճ, բարեկամս,—ասացի կէս-մին դառնութեամբ, կէս-մին կատակով,—ծերացել ես, շատ ես ծերացել, այլևս կանայք քեզ վրայ ուշադրութիւն չեն դարձնում...:

Այգիներում, թատրոններում, ակուրներում նա շարունակ համբուրում էր սրա ու նրա ձեռքը: Երբ հարցնում էի՝ ովքեր են այդ կանայք, դուրս էր գա-

լիս որ մէկը նշանաւոր ֆարրիկանտի աղջիկ է, միւսը ժենեւրալի թուը, երրորդը մինիստրի քրոջ դուստրը, չորրորդը իշխանուհի, հինգերորդը կոմսուհի կամ բարոնուհի, բոլորն էլ մեծամեծ... գերդաստանների շառաւիղներ:

Եւ ամուսնուս այդ ակնյայտնի սուտն էր, որ ամեն բանից աւելի էր զայրացնում ինձ:

Ծանօթներս ինձ կարեկցում էին, ինչ որ խորապէս վիրաւորում էր ինձ: Շատերն էլ կշտամբում էին ինձ, որ ամուսնուս հասցրած այդ բոլոր հրապարակային վիրաւորանքները տանում եմ հեղութեամբ:

Ոչ-ոք չգիտէր, թէ ինչ սոսկալի դրամա է կատարվում իմ մէջ, որովհետեւ ոչ-ոքի չէի պատմում իմ կրածները:

Մի օր դիմեցի ամուսնուս.

— Լսիր, ես վարակուելու ցանկութիւն չունիմ, դու...

— Լռիր, — գոչեց նա, ոտը ուժգին յատակին զարկելով և անամօթաբար աւելացրեց. — ես ապականուած կանանց հետ չեմ կապվում:

— Կը փափագէի իմանալ թէ ինչ կ'ասէիր, եթէ ես անէի գէթ մի հարիւրերորդականը քո արածների:

— Արա՞ դու էլ նոյնը, ինչ որ ես եմ անում:

— Եւ չեմ ամաչում այդ խօսքերիդ համար:

— Ի՞նչ կայ ամաչելու:

— Եթէ ամեն մի կարգին մարդուն պատիւ չբերող խօսքերիդ համար չես ամաչում, պարզ է ուրեմն որ դու հասարակութիւնից էլ չես քաշվում:

— Եթէ շրջանի մեծաւորը հասարակութիւնից չքաշուելով՝ ապրում է սիրունու հետ, ես ինչո՞ւ պէտք է քաշուեմ. եթէ այդ բանը նրա համար ամօթ չէ, ինձ համար ինչո՞ւ պէտք է ամօթ լինի:

— Է՛հ, քանի որ դու այդպիսի վայրենի ու այլասեռուած մարդու հասկացողութիւն ունիս բարոյականութեան և պատուոյ մասին, մենք իրար չենք կարող հասկանալ: Շարունակիր վարել քո գեղիս կեանքը, ընդարձակիր քո անառակութիւնների շրջանակը: Բայց գոնէ պատշաճութեան սահմանը բոլորովին ոտնակոխ մի տալ: Մոլութիւնն իրաւունք չունի զլուխը բարձր պահելու: Վերջապէս խի՞ղճ, գոնէ միքիչ խի՞ղճ ունեցիր...:

Մի բան էլ էի նկատում այդ միջոցներին, այն՝ որ ամուսինս անտարբեր չէր դէպի տիկին Տարատինովան ևս: Նա շարունակ յիշում էր նրա անունը մի առանձին քնքշութեամբ. «Եկատերինա Պավլովնան խելօք կին է, կրթուած է, ճաշակով է. Եկատերինա Պավլովնան այս ասաց, այն ասաց...»:

Վերջապէս ամուսինս շատ էլ չէր աշխատում թաքցնել իրա զգացմունքները դէպի այդ կինը: Երեկոյթներում ու հանդէսներում յաճախ թողնում էր ինձ մենակ ու անհետանում նրա հետ: Ընթրիքների միջոցին միշտ նրա մօտ էր նստում և ամեն կերպ աշխատում էր հաճոյանալ նրան:

Երբ մեզ ճաշի կամ երեկոյթի էին հրաւիրում մի տեղ, Գեղանը միշտ որեւէ պատրուակ էր գտնում ինձ հետ կուռելու, որպէսզի չգնամ ու ինքն ազատ վայելէ սիրունու ընկերութիւնը:

Տանտիկինների հարցին, թէ ինչո՞ւ ես իրա հետ չեմ, նա միեւնոյն պատասխանն էր տալիս.

— Ա՛խ, տիկին, ամուսինս ներվային հիւանդ է. նա հասարակութիւնից խոյս է տալիս:

Ձգիտեմ նրա խօսքին հաւատացողներ կային թէ ոչ, բայց համոզուած եմ, որ իմ ծանօթ էր իմ կենսա-խինդ բնաւորութեանը, անշուշտ ծաղրում էր Գեղանին իրա հոգու խորքում:

— Ենթադրենք թէ չես ստում, -- ասացի մի օր, -- որ ես իրօք ներվային եմ, բայց մի՞թէ այդպէս են վարվում ներվային կնոջ հետ:

Այս ասելիս դաշնամուր էի նուագում. Գեղանը մօտեցաւ և դաշնամուրի կափարիչը ծածկեց, ասելով.

— Դադարիր, դու ցաւացնում ես զլուխս:

Տեսնում ես, սիրելիս, ես իրաւունք չունէի նոյնիսկ երաժշտութեամբ զբաղուելու:

Եւ ամեն անգամ երբ ես նուագելիս էի լինում, գալիս, դաշնամուրը փակում էր ու... բանալին հետը տանում:

Նոր տարուն պէտք է հանդիպէր կլուբում. խընդ-րեցի, որ ինձ էլ տանէ հետը, մերժեց, ասելով.

— Այստեղ ընդունուած չէ որ կանայք կլուբում հանդիպեն նոր տարուն:

— Գիտեմ, -- նկատեցի, -- միայն քո կնոջ համար չի ընդունուած այդ: Լաւ, զնն և վայելիր կեանքը ուրիշների հետ:

Եւ մնացի տանը մենակ: Նա վերադարձաւ այն-տեղից լուսաբացին... հարթած և՛ առանց պատճառի էլի ձեռք բարձրացրեց վրաս:

Այո, նրա ձեռքը արդէն սովորել էր յաճախ բարձրանալ վրաս:

Այդ օրերին հրէայ վարժուհու մի նոր նամակը բերին փոստից:

— Քո Բախան տխրում է առանց քեզ, -- ասացի, -- նամակը կարդալուց յետոյ և շարժեցի սեղանի վրայ:

— Ուրեմն դու դարձեալ բաց ես անում իմ նա-մակներն ու կարդում:

— Այո, և միշտ պէտք է կարդամ:

Հրէուհին գրում էր.

«Բարեւ, Գեղան.

«Ես ձեզ սպասում էի տօներին: Ձեկաք: Ցաւում եմ. Անդրեթ ճակատագիր, ինչո՞ւ մեզ չի վիճակուած միևնոյն քաղաքում ապրել: Կարելի է շուտով չտես-նուենք, ուստի միքանի խօսք գրեմ իմ մասին: Այժմ ես դասեր ունիմ տեղիս Առևտրական Դպրոցի վե-րատեսչի շնորհով և վաստակում եմ ամսական 40 ռուբլի: Քիչ է, բայց գոհ եմ: Գոհ եմ, որովհետև բոլորովին առողջացել եմ: Ժամանակս տխուր չի անց-նում: Ինձ հետամուտ են միքանի երիտասարդ պա-րոններ, բայց ես ոչ-ոքի վրայ ուշադրութիւն չեմ դարձնում, որովհետև ոչ-ոք ինձ չի հետաքրքրում: Ես յիշում եմ ձեզ և միայն ձեզ: Նախանձում եմ երբ փո-ղոցներում հանդիպում եմ փոխադարձ սիրով կապուած զոյգերի: Ես ինքս ամաչում եմ իմ զգացմունքից: Մի-թէ ձեր Բախան երիտասարդացաւ: Անցեալ օրն ինձ մօտ էր ուսուցիչ Պիկուլինը: Միասին յիշեցինք ձեզ, ձեր գործունէութիւնը: Բայց բաւական է: Քիչ եմ գրում այս անգամ:

«Սպասում եմ անհամբեր ձեր նամակին:

«Ձեր Բախա Ջլատկին»:

— Գոհ ես, -- գոչեցի, երբ ամուսինս լուռ կար-դաց և վերջացրեց հրէուհու նամակը: Դէհ, անա քեզ թուղթ ու գրիչ: Գրիր, որքան կամենաս. մի տանջիր խեղճ հրէուհուդ. մի տանջիր, խեղճ է:

— Լոբր, բաւական է: Ես այդ հրէուհուդ բնաւ չեմ հետաքրքրվում և ոչ նրա նամակին կը պատաս-խանեմ:

Հարկաւ ստեց, որովհետեւ յետոյ պատասխանեց:
Շատ չանցած՝ ձեռքս ընկաւ հրէնահու երկրորդ նամակը:
Սիրիլիս, դու կարող ես չկարդալ այդ նամակը,
բայց ես առաջ պիտի բերեմ ամբողջովին, որով-
հետեւ այդ մի առանձին հոգեկան հաճոյք է պատճա-
ռում ինձ:

Ահաւասիկ.

«Բարեւ, Գեղան.

«Ստանալով ձեր նամակները, ես մտածեցի, երկար
մտածեցի ձեր մասին: Ես յիշեցի ձեր եռանդուն դոր-
ժունէութիւնը, երբ քաղաքագլուխ էիք: Զարմանում
եմ, ինչպէս միեւնոյն անձի մէջ կարող են անբաժան
ապրել երկու իրարու հակառակ յատկութիւններ: Ես
միշտ ձեզ երեւակայել եմ երկաթեայ կամքի տէր մի
մարդ, որին ոչ-միայն առանձին անհատներ, այլեւ ամ-
բողջ մի հասարակութիւն, ամբողջ մի քաղաք չկարո-
ղացաւ յաղթել, որից ամենքը վախենում էին և որին,
միեւնոյն ժամանակ, յարգում էին: Մի մարդ՝ իր ար-
տաքոյ կարգի խելքով ամենքից բարձր, ամենքից
զօրեղ և ոչ մի խոչընդոտի առջև կանգ չառնող: Եւ
ահա այդպիսի մի մարդ կախուած է մի կնոջից այն
աստիճան, որ չի կարող ինքն իրան իշխել, չի կարող
ունենալ սեպական ցանկութիւններ և, որ գլխաւորն
է, կախուած է մի կնոջից, որ շատ սահմանափակ
խելքի տէր է:

«Այո, ինչպէս են այս երկու հակասութիւնները
ապրում մի մարդու մէջ: Չէ՞-որ նրանք կարող են
հաշտուել միայն այն-ժամանակ, երբ փոխադարձ զօ-
րեղ սէր կայ: Գուցէ այդ տարօրինակ երևոյթը կա-
րելի է բացատրել անախորժութիւններից խոյս տալու
ցանկութեամբ: Բայց, հաւատացէ՛ք ինձ, կ'ոչնչացնէ՛ք
մի պատճառ, երևան կը գայ անշուշտ մի ուրիշը:

Չէ՞-որ ես ինքս եղել եմ միեւնոյն վիճակում, երբ ապ-
րում էի ամուսնուս հետ: Երբեմն մարդուս վատ տրա-
մադրութիւնն էր խանգարում, երբեմն նա չէր կամե-
նում գնալ այնտեղ, ուր ես էի կամենում, երբեմն
նրան թվում էր, որ մէկի հետ խօսում եմ չափա-
զանց շատ, իսկ միւսի հետ ընդհակառակը՝ չափազանց
քիչ: Մերթ այս, մերթ այն և այսպէս անվերջ: Սա-
կայն երբ այդ բոլորն ինձ ձանձրացնում էր, այլևս
ուշադրութիւն չէի դարձնում և վարվում էի այնպէս,
ինչպէս որ կամենում էի: Այո, անախորժութիւնների
լինում էին, բայց ես իմ ուզածն էի անում:

«Դուք ասում էք, որ անցեալս չյիշեմ. ուրեմն
դուք ենթադրում էք, թէ ես ցաւում եմ իմ դժոխային
շղթաների մասին, կարօտում եմ իմ ամուսնական փա-
ղաքշտնքներին: Օճ, ոչ, հազար անգամ ոչ: Ես միայն
այժմ եմ ապրում, միայն այժմ եմ զգում ինձ մարդ,
որովհետեւ միայն այժմ եմ իմ «ես»-ի տէրը՝ ան-
կախ, ինքնագլուխ: Ես միայն ցաւում եմ առհասա-
րակ իմ խորտակուած կեանքի մասին, ցաւում եմ, որ
մի փոքր ուշ փշրեցի իմ շղթաները, որ երկար
ժամանակ խղճացի մի մարդու, որ բնաւ ինձ չէր
խղճում: Ճշմարիտ է, այժմ մենակ եմ, բայց մի-
թէ մենակ չէի, երբ նրա հետ էի և միթէ այն ժա-
մանակ իմ մենակութիւնը աւելի թեթեւ էր: Օճ, ոչ:

«Տօները ես անցկացրի ոչ ուրախ, ոչ տխուր:
Գրեթէ ամեն օր լինում էի կամ ծանօթներին մօտ կամ
թատրոններում ու երեկոյթներում: Նոր տարուն հան-
գիպեցի մի ծանօթ ընտանիքում, ուր մնացի մինչեւ
առաւօտեան 4 ժամը: Յետոյ օթօմօթիւններով խմբովին
գնացինք զբօսնելու: Բայց այդ գիշեր տխուր էի
առանձնապէս:

«Նոր տարու օրը շատ ծաղիկներ ստացայ ու-

շատերը եկան ինձ շնորհաւորելու: Առհասարակ շատերի հետամտութեան պռարկան հմ, սակայն ես գիտեմ տղամարդկանց արժէքը: Չէ՞-որ այլևս դժուար է ինձ հրապուրել գեղեցիկ ընչացքներով ու հաճոյախօսութիւններով: Մի պարոն առաջարկեց ինձ խաղաղ ընտանեկան երջանկութիւն. (յիշում էք Լ. Անդրէեւի պիէսը՝ «Մեր կեանքի օրերը»): մերժեցի:

«Մի ժամանակ ես էլ էի սիրում այն քաղաքը, ուր ապրում էիք դուք: Բայց ոչ մի քաղաքի վարք ու բարքն այնքան ապականուած չեն, որքան այդ քաղաքինը: Իսկ կանայք...»

«Դուք կարծում էք, որ մենք մինչև ամառ չենք տեսնուիլ, իսկ ես գգում եմ, որ եթէ կամենանք, կարող ենք տեսնուիլ... բարեկենդանին: Յամինայն դէպս, ես երկու օր ազատ եմ լինելու: Եթէ դուք բոլորովին չէք կարող գալ, այդ դէպքում ինքս կը գամ, հարկաւ, եթէ այդ անյարմար չի լինիլ ձեզ համար: Բայց այդ թողնենք առայժմ, ո՞վ գիտէ մինչև այդ ժամանակ ինչեր տեղի կ'ունենան:

«Ներկայումս ես վատտակում եմ ամսական 90 դուրի, որ ինձ բաւական է: Գոհ էք արդեօք ինձանով: Ասացէք բացարձակ. շատ են ձեզ ձանձրացրել իմ նամակները: Եթէ այո, այլևս չեմ գրիլ: Դուք ինձ խորհուրդ էք տալիս վերցնել կեանքից ինչ-որ կարելի է վերցնել, բայց դուք ինքնիրդ, կարծեմ, շատ էլ չէք հետևում ձեր խորհրդին: Առհասարակ շնորհակալ եմ ձեր խնդրանքների համար. չէ՞-որ ես ձեզ համարում եմ իմ անկեղծ բարեկամը և կարծում եմ՝ չեմ սխալվում: Առողջ եղէք...»:

Նամակն անստորագիր էր, բայց միթէ պէտք է ստորագրուած լինէր, որ հեղինակին ճանաչէի:

Երբ այդ նամակը զգուանքով շարտեցի Գեղանի

երեսին, նա ոտքի ելաւ բորբոքուած, աչքերը վառուած, բուռնցքները սեղմած: Բայց ես այլևս երկիւղ չունէի նրանից:

—Ահ, երկչոտ,—գոչեցի ես, ազատութիւն տալով իմ սրտի մէջ տարիների ընթացքում կուտակուած թոյնին.—երկչոտ, միթէ չես կարող քո անթիւ հոմանիւններից գէթ մէկի մօտ անկեղծ լինիլ: Ինչո՞ւ չես գրում, որ բիւր անգամ խնդրել եմ քեզ ազատել ինձ և քեզ, չթուհաւորել քո երջանիկ կեանքը՝ ինձ հետ մի յարկի տակ ապրելով: Այո, քո հրէուհին իրաւունք ունի ինձ յիմար անուանելու: Յիմար որ չլինէի, կը հաւատայի քո ջերմ երգումներին, քո կրակոտ սիրոյ խոստովանութեանը: Յիմար որ չլինէի, չէի տեսնիլ քո սև հոգին սև մորթուդ տակ: Յիմար որ չլինէի, իդէալիստի և զաղափարականի դիմակիդ տակ չէի նկատիլ մի ողորմելի քաղցած դայլ, որ ճիրանները ծածկել էր բամբակով, որպէսզի կարողանար գրուել ինձ... Ո՛հ... վախկոտ. քո ամբողջ ոյժը քո բիրտ բուռնցքների մէջ է, որոնց այդպէս սեղմել ես և որոնք պատրաստ են մի անգամ ևս իրանց զօրութիւնը փորձելու եմ քնքուշ մարմնի վրայ. սակայն իմ ոյժը իմ հեղութեան, իմ խոնարհութեան ու պարկեշտութեան, իմ ամօթի ու պատուասիրութեանս մէջ է: Շարունակիր, շարունակիր քո ստերը, կեղտերը, քո անառակութիւնները: Ես տանձութ տարի համբերել եմ և դեռ ոյժ ունիմ էլի համբերելու, որովհետև հէնց այս անվերջ համբերութեան մէջ եմ զգում սփոփանք, նոյնիսկ հոգեկան հաճոյք, նման այն հաճոյքին, որ զգում էին մաքուր խղճով քրիստոնեաները միջնադարեան ինկվիզիցիայի տանջանքներին ենթարկուելիս: Մէկ նայիր, նայիր վրադ հայելու մէջ. ուսերդ ցած են իջիլ անառակ կեանքի ծանրութեան տակ,

երեսդ թորշոմել է աշնանային տերևի պէս, նրա կընճիւնները չորացել են, կոպերդ ուռել։ Բիրբերդ կարմրել անքուն գիշերներից։ Մարմնաւոր սրալիսի աղաւաղումն հոգեկան և բարոյական քայքայման հետ։ Ի՞նչ ալլանդակութիւն։ Նայիր և համեմատիր ինձ քեզ հետ։ Տասնութ տարուայ քս անգութ հալածանքներն ինձ այնքան չեն մաշել, որքան մաշել են քեզ աշառակի միայն վայել զուարճութիւնները... Այո, ես յիմար եմ, իսկ դու խելօք, ես անգոր եմ, իսկ դու զօրաւոր։ Բայց ես բարոյական եմ, դու անբարոյական, ես անարատ եմ, դու բազմարատ։ Եւ ես ուզում եմ մնալ այն, ինչ որ կամ և եղել եմ։ Ճիշտ է, ապրում եմ քեզ հետ, բայց զգում եմ Գարշում եմ քեզանից...

ԺԱ

Ինձանում մի չար միտք ծագեց. քանի-որ լինելով առողջ, ամուսնուս շնորհիւ հասարակութեան մէջ վայելում եմ ներվային կնոջ հոշակ, հապա ինչո՞ւ ցոյց չտամ այդ մարդուն, թէ ի՞նչ ասել է ներվային կին։

Եւ վճռեցի հէնց այդպէս էլ անել։

Նախ և առաջ ես դիմեցի մի՝ իմ կարծիքով անծանօթ փաստաբանի։ Կեանքս նկարագրեցի մանրամասնօրէն, բաց արի մեր բոլոր ընտանեկան գաղտնիքները, ցոյց տուի պատուարժան ամուսնուս սիրային նամակները և ապա խորհուրդ հարցրի թէ ի՞նչ պէտք է անեմ։

Փաստաբանը՝ որ հակառակի պէս ամուսնուս ծանօթ դուրս եկաւ, լսեց ինձ ամենայն ուշադրութեամբ, և երբ ամուսնուս սիրուհու նամակներն էլ կարդաց, ասաց.

—Անկասկած է որ ձեր ամուսինը մեղաւոր է ձեր առաջ, բայց եթէ դուք դատարանին դիմէք, ահագին խայտառակութիւն կը լինի ամուսնուդ համար, որի հետ դեռ ապրում էք մի յարկի տակ։

Պարզ էր որ փաստաբանը չուզեց գործն ստանձնել. ուստի խնդրեցի ասել թէ հրքան պէտք է վճարեմ խորհրդի համար, բայց նա բացէիբաց հրաժարուեց դրամից։ Ես վերադարձայ տուն՝ լաւ զդարով իմ անպաշտպան լինելու։

Նոյն օրը երեկոյեան ինքս իմ արած քայլը պատմեցի Գեղանին ու սկսեցի ներվային ծիծաղով ծիծաղել։

—Դու խելագարուել ես,—ասաց նա։

—Ո՛չ, սիրելիս, ես ներվային եմ...

Ապա արտագրեցի հրէայ վարժուհու՝ ամուսնուս գրած վերջին նամակը և ուղարկեցի Ռ... քաղաքի Աւետրական դպրոցի վերատեսչին, որի միջոցով նա դասեր էր գտել։ Ես խնդրեցի վերատեսչին, որ այդ նամակը հասցնէ հրէուհուն, աւելացնելով, որ ինքս չգիտեմ նրա հասցէն, թէ և շատ լաւ գիտէի։ Միևնոյն ժամանակ, մի ուրիշ նամակ էլ ուղարկեցի մի ուսուցչի, որի հետ հրէուհին լաւ ծանօթ էր, և խնդրեցի նրան յայտնել իրա բարեկամութիւնը, որ վերատեսչի մօտ նամակ ունի։ Այդ մեքենայութեանս հետևանքն այն եղաւ որ հրէուհին զրկուեց դասերից ու ստիպուած եղաւ Ռ... քաղաքից հեռանալ ամօթահար, եթէ միայն այդպէսներն ընդունակ են ամաչելու։

Գեղանն իմացաւ արածս և ասաց.

—Դու խելագար ես։

—Ո՛չ, սիրելիս, ես ներվային եմ։

Գեղանը ստիպուած էր պաշտօնական գործով Պետերբուրգ գնալ։ Պահանջեցի՝ ինձ էլ հետը տանէ։

Մերժեց: Ճշացի, գոռացի, աղաղակեցի ու վերջն իմն արի. գնացի Պետերբուրգ:

Այնտեղ ամուսինս ինձ թախանձեց դիմել որևէ նշանաւոր բժշկի օգնութեան:

—Ինչո՞ւ համար,—հարցրի:

—Որովհետեւ հիւանդ ես:

—Իսկ թի՞նչ ասեմ բժշկին:

—Ասա՛ որ, ասա՛ որ... ներվային ես:

—Ո՛չ, սիրելիս, ես կ'ասեմ, որ խելագար եմ:

—Եւ կը հաւատայ:

—Աւելի լաւ ինձ համար:

Գնացինք մի յայտնի պրօֆէսորի մօտ: Նա ման-քամասն քննեց ինձ ու ասաց.

—Տիկին, դուք ո՛չ մի հիւանդութիւն չունիք. ձեզ ոչինչ հարկաւոր չէ. անհմ ձեզ Վալերիանեան կաթիլներ. այս եւս միշտ ընդունելու՝ կարիք չկայ, այլ կ'ընդունէք միայն սաստիկ վրդովուած գամանակ:

Իսկ ամուսնուս քննելուց յետոյ, միքանի դեղատոմս գրեց եւ շատ պատուէրներ տուաւ:

Մի օր գնացի փողոց քանիմի բան գնելու. տուն վերադարձիս տեսայ ամուսնուս պառկած: Հարցիս թէ ինչո՞ւ է պառկել, տես թէ ինչ պատասխանեց.

—Այսօր սովորականից շատ աւելի վատ եմ ըզգում ինձ. նեւակի պրոսպեկտում ման գալիս, ինձ այնպէս թուաց թէ ետևիցս քաշեցին: Ես կարծեցի դու կը լինիս, բայց երբ յետ նայեցի, ո՛չ-ոք չկար: Եւ այդ կրկնուեց միքանի անգամ. ես հազիւ կարողացայ տուն հասնել: Այժմ մի տեսակ ընկճուած ու անհանգիստ եմ:

—Ասել է թէ, նկատեցի, ո՛չ թէ ես պէտք է գնայի Բեխտերևի մօտ, այլ դո՛ւ...

Պետերբուրգից վերադառնալուց յետոյ մի օր, այն էլ դէպքի բերմամբ, մի սոսկալի բան իմացայ:

Ինձ ասացին, որ Գեղանն աշխատում է հոգեկան հիւանդների բուժարան տալ ինձ:

Ես սթափուեցի եւ վճռեցի պաշտպանուել. պարզ հասկացայ, որ Գեղանը կամենում է իր աննախանձելի դրութեան կենդան վկային՝ ինձ փակել հիւանդանոցում, որ ինձ համար գերեզման էր դառնալու:

Ինձ փրկեց մի դժբաղդ դէպք—մեծ եղբորս գիմնազիաւարտ որդու ծանր հիւանդութիւնը, որովհետեւ բժիշկների խորհրդով ստիպուած էի նրան տանելու Ձվիցերիա, ուր հկաւ մի ամսից յետոյ նաև Գեղանը:

Ճանապարհուելիս ասելի էի իրան որ գալիս մի 1,000 ռուբլի բերի հետը իմ սեպհական փողից: Սակայն այս անգամ եւս կրկնուեց նոյնը, ինչ որ մեր առաջին ճամբորդութեան ժամանակ. որովհետեւ նա աւելի էր կոպտացել, աւելի ժլատացել եւ... աւելի անառակացել:

Բժիշկները եղբորս որդու վիճակը գտան վտանգաւոր եւ խորհուրդ տուին Ձվիցերիայում թողնել հիւանդին: Ես նրան տեղաւորեցի սանատորիայում ու մենք հեռացանք Ձվիցերիայից: Երբ հասանք Վիեննա, փողս ուզեցի, բայց չտուաւ՝ առարկելով թէ ծախել է, մնացածը հազիւ բաւականանայ ճանապարհածախսին:

Ճանապարհին, չեմ յիշում որ երկրում, մեր կուպէն մտան երկու երիտասարդ օրիորդներ իրանց եղբոր հետ: Ամուսինս նստած էր իմ դիմացը: Քաղաքավարութիւնը պահանջում էր, որ նա ամբողջ նստարանը զիջէ նորեկներին եւ ինքը նստէ իմ կողքին, բայց նա բարեռք համարեց նեղուել օրիորդների մօտ եւ նրանց էլ ննդել: Երբ այդ մասին նկատողութիւն արի, նա ամենայն ցինիզմով ասաց.

—Այստեղ աւելի հաճելի է ինձ համար:

Բանն այնտեղ հասաւ, որ օրիորդները կանչեցին կօնդուկտօրին և խնդրեցին իրանց ուրիշ տեղ տալ և դուրս եկան մեր կուպէից՝ սպանիչ արհամարհական հայեացք պցելով ամուսնուս վրայ:

Վերջապէս հասանք Գեղանի պաշտօնավայր քաղաքը: Այդտեղ, հարկաւ, վերականգնեցին մեր նախկին լարուած յարաբերութիւնները:

Պատմեմ մի դիպուած, որ, կարծեմ, կարող է նոր լոյս սփռել ամուսնուս բարոյական նկարագրի վրայ:

Մի օր ամուսինս առաջարկեց ինձ նոր բացուած ճաշարանում ընթերցել և հրաւիրեց նաև միևնոյն բանկում ծառայող Տարատինովին, նրա կնոջը և միւս ծառայողին: Զարմացայ, երբ ճաշարան մտնելով տեսայ Տարատինովին ու կնոջը մի անծանօթ պարոնի հետ արդէն նստած այնտեղ, ուր մենք ևս պէտք է նստէինք: Թէև զարմանալու բան չկար. աւելի շուտ այն կը լինէր զարմանալին, եթէ նրանք այնտեղ չլինէին, քանի-որ պարզ տեսնում էի ամուսնուս վերաբերմունքը դէպի տիկին Տարատինովան:

Հէնց-որ նստեցինք ընթերցել, հիւսիսից եկած երիտասարդ պարոնը՝ անպատկառօրէն աչքերը յառած վրաս, շարունակ ժպտում էր լրբաբար: Այդ աստիճան լրբենի յանդգնութիւնը ուղղակի զգուանք յարուցեց իմ մէջ, ուստի միջանի անգամ խնդրեցի ամուսնուս՝ տուն գնալ:

— Ինչո՞ւ ես շտապում, հարցրեց ուսերէն:

— Որովհետև ինքդ էլ պարզ տեսնում ես, որ այդ պարոնը ի՞նչ լկտի հայեացքով վերաւորում է ինձ, պատասխանեցի հայերէն:

— Հարբած է, ուշադրութիւն մի դարձնիլ:

— Բայց հէնց սկզբից նա լիբ էր և յանդուգն. իսկ եթէ հարբած է եկել, աւելի վատ:

Ամուսինս կատաղութիւնից կրծոտեց շրթունքները, բայց զսպեց իրան: Ուզեցի մենակ գնալ, բայց յետոյ մտածեցի որ այդ անյարմար է, որովհետև այդպիսով ես առիթ տուած պէտք է լինէի պատուոյ զգացմունքից զուրկ և ինքնասիրութիւնից թափուր ամուսնուս՝ վատաբանել ինձ՝ բացակայութեանս, ուստի մընացի: Եթէ ինդիրը միայն ինձ վերաբերէր, հարկաւ ես կը պաշտպանէի պատիւս, բայց ներկայ էր ամուսինս, հետևաբար շօշափվում էր և նրա պատիւը:

— Ի՞նչպէս էք հաւանում այդ պարոնին, — շնջաց աւանջիւ տիկին Տարատինովան, — դա մեր ամենամօտ ծանօթն է և շատ էլ հարուստ է:

— Այո, — հարցրի հեգնօրէն:

— Այո, մօտերքս նրա հայրը վախճանուեց և հազիւ ժառանգութիւն թողեց: Միայն մօտ կէս միլիօն ուրիշ ունի այն բանկում, որի տեղական բաժնի կառավարիչը ձեր ամուսինն է: Շատ գեղեցիկ երիտասարդ է, այնպէս չէ. բանաստեղծի կամ նկարչի դէմք ունի: Զեղ դիւր չի՞ գալիս:

— Տիկին, հաւատացէք, ինձ բոլորովին չի հետաքրքրում ո՛չ այդ պարոնը, ո՛չ նրա դէմքը և ո՛չ էլ մանաւանդ նրա հարստութիւնը, — ասացի ես ձանձրացած և երեսս շուռ տուի. սակայն այդ երկրորդ անպատուութիւնը չկարողացայ տանել, ուստի նորից խնդրեցի ամուսնուս շուտով աւարտել ընթերցը և պատմեցի տիկին Տարատինովայի ասածները, որպէսզի մօնի դրութեանս մէջ և ազատէ ինձ այդ անպատիւ ընկերակցութիւնից. բայց նա, կարծես ինձ աւելի զայրացնելու համար, շամպայն պահանջեց: Եւ այդպէս, ես ստիպուած եղայ մինչև գիշերուայ 2 ժամը տանել լկտի երիտասարդի ինձ համար արդէն գարշելի սեղանակցութիւնը:

Ընթրիքից յետոյ պարոն Տարատինովն ինձ ասաց, որ ամուսինս մի որոշ բաժին է ստանում այն դրամագլխի տոկոսներից, որ երիտասարդ պարոնն ունէր պատուելի ամուսնուս կառավարած բանկում:

Խոչալէս ես հաւանում, սիրելիս, նախկին իդէա-
լիստի այդ վարմունքը, հը...: Այո՛, նա այդ տոկոսների համար աւելի էր հոգում, քան իրա կնոջ ու սեպհական պատուի մասին:

Յաւիտեան չեմ մոռանալ իմ երրորդ ճամբորդութիւնը դէպի Եւրոպա: Ա՛խ, այն ի՛նչ սոսկալի տրամադրութիւն էր, որ պաշարեց ինձ, հրբ եղբօրս որդու հեռագիրը ստանալով, ուղևորուեցի Զվիցերիա: Նա ինձ կանչում էր իրա մօտ: Նա՛ որ իմ միակ մխիթարութիւնն էր, իմ մոայլուած հոգուս լուսաւոր կէտը: Նա՛ որի համար կեանքս չէի խնայիլ: Ես զգում էի, որ խեղճ պատանդւ վիճակն աւելի յուսահատական է, քան հեռագրի հաղորդածը: Եօթն օր շարունակ լալիս էի երկաթուղիների վագօններում:

Տեղ հասայ այն-ժամանակ, երբ անրուժելի ախտըն արդէն կատարել էր իր կործանիչ դերը և այլևս անկարելի էր որևէ միջոցով օգնել նրան:

Մեռաւ անուշ պատանին, թողնելով տառապեալ հոգուս մէջ յաւիտենական կսկիծ, որ ոչ մի երջանկութիւն չի ամոքելու երբէք:

Դժբաղդ պատանուն շատ էի սիրում. մոայլ կեանքիս մէջ միակ պայծառ աստղն էր ինձ համար, իմ միակ մխիթարութիւնն ու միակ սփոփանքս: Փափագելով որ նրա յիշատակը անմոռաց մնայ, կամեցայ մի գումար տալ բարեգործական նպատակով, բայց տես թէ ի՛նչ ասաց նախկին իդէալիստ ամուսինս.

—Ուզում ես քո սեպհականութիւնից տաս, որ

յետոյ մնաս իմ վզին. սակայն լաւ իմացիր որ քեզ պահողը չեմ:

Եւ առանց կարմրելու այդ ասաց այն մարդը, որ մի ժամանակ առանձին իմն յաւակնոտութեամբ էր պարծենում, թէ հազարաւոր օրիորդներից միայն ինձ էր ընտրել, որ կեանքն անգամ չէր խնայիլ ինձ համար, և էլի հազար ու մի անամօթ ստութիւններ, որոնք հարկաւոր էին իբրև դիմակ՝ նպատակին հասնելու համար:

Այսպէս ուրեմն, սիրելիս, ամուսինս նախ ծնողներիցս, ապա իմ սեպհականութիւնից՝ ուզածին չափ օգտուելով, իրա համար դիրք, անուն, հարստութիւն ձեռք բերաւ ու այդ հարստութեամբ անբարոյական կանանց հետ միշտ կենակցեց. բայց որպէսզի ոչ-ոք չմեղադրէր իրան՝ վարած անբարոյական կեանքի համար, սկսեց՝ բարոյապէս ստոր ընկած մարդուն միայն վայել զրպարտութիւններ տարածել իմ մասին, որպէս թէ ես հիւանդ եմ, խելագար եմ, այս եմ, այն եմ:

Նրա այդ տմարդի արարքներից վերջի-վերջոյ եկայ այն խորին համոզման, թէ նրա ուղեղը իրօք հիւանդ է, որ հետեանք էր անշուշտ ամուրի ժամանակ ստացած վատ ցաւի, կամ գուցէ ժառանգական էր այդ հիւանդութիւնը: Ասում եմ գուցէ, որովհետև հէնց անցեալ տարի քոյրը խելագարուեց, որի որդուն Գեղանը տարաւ գժատուն. միւս ազգականներից մէկի որդին, որ վաղուց գժատանն էր լինում, հերու մեռաւ...:

Այլևս ոյժ չունէի շարունակելու այդ անտանելի կեանքը օտարութեան մէջ, խորթ շրջաններում:

Եւ ես գնացի իմ ծննդավայրը: Ամուսինս էլ եկաւ, մի առժամանակ մնաց ու վերադարձաւ իրա պաշտօ-

նատեղին: Երեք ամիս անցած հետեւեալ նամակն ստացայ ռուսերէն գրած.

«Իկատերինոգար, 11 մ. 1911 թ.

«Ես հոգով համակրում եմ Ձեզ, Տիկին, որովհետեւ Ձեր ամուսինը արդարեւ անարժան ոմն է: Դուք նրան մենակ թողիք, բայց նա իրան մենակ չի զգում: Այժմ նա կենակցում է տիկին Միգլեդկովայի հետ: Դա մի սանձարձակ կին է, որքան անբարոյական, նոյնքան և այլանդակ: Նիհար, դեղնած, պշկած, ոսկորները դուրս ցցուած, նա յիշեցնում է սոված կատուի: Ձեր թշուառ ամուսինը ամեն օր նրան ծաղիկներ ու թանկագին նուէրներ է ուղարկում:

«Տիկին, թէև Ձեզ հետ շատ քիչ եմ ծանօթ, բայց շատ բան գիտեմ Ձեր կեանքից: Ձեր կոպիտ ամուսինը անկման այս աստիճանին չէր հասած երբէք: Եւ ումի՞վ է փոխարինել Ձեզ: Մի արարածով, որին կարելի է գնել 5 ռուբլով. ինքս էլ գնել եմ:

«Տիկին, վախկոտութիւն չհամարէք, որ ներկայ նամակը չեմ ստորագրում: Իմ ազգանունը Ձեզ ոչինչ չի կարող ասել: Ես Ձեզ հանդիպել եմ ընդամենը երկու անգամ, բայց գիտեմ, որ այստեղ ամբողջ հասարակութիւնը յարգում է Ձեզ: Սակայն միթէ Դուք, որ ուրիշներից այդքան յարգուած էք, չէք կարող ազդել Ձեր ամուսնու վրայ: Ցաւալի է: Չէ՞-որ նա լուրջ մարդ է համարվում և հասարակական աչքի ընկնող դիրք ունի: Բայց փոյթ չէ, վաղ թէ ուշ նա կը զղջայ...

«Ձեզ բարեհաջակամ N... N...»:

ԺԲ

Երբ կարգացի այդ նամակը, ուզեցի դէն շարտել արհամարհանքով, ինչպէս շարտում են առհասարակ

անստորագիր նամակները, բայց չարի, որովհետեւ արդէն չափից աւելի էր իմ ատելութիւնը դէպի Գեղանը: Ես պատրաստ էի ամեն մի փաստ գրկաբաց ընդունել՝ նրա անկումը աւելի ու աւելի մատնանշելու: Ես մի համառօտ նամակ գրելով շնորհաւորեցի նրան իր նոր «յաղթանակի» համար: Ի միջի այլոց նաև գրեցի. «Գրում եմ ռուսերէն, որպէսզի ձեր նոր հոմանին էլ կարգայ ու իմանայ, թէ ինչ տեսակ անձնաւորութեան հետ է կապուել յանցաւոր կապով:

«Խնդրում եմ անմիջապէս ուղարկէք բոլոր իրեղէններս և հոգաք ապահարդանի մասին, քանի-որ այդ ձեզ համար դժուար բան չէ, մանաւանդ-որ դրանով ձեր կեանքի մէջ գոնէ մի հատ լաւ բան արած կը լինիք:

«Իրերս ստանալուս պէս անյապաղ ձեզ կ'ուղարկեմ ինձ տուածդ նշանը—զմրուխտ ակով ըրօշկան»:

Ահա այդ նամակիս պատասխանը.

«Գոհարինէ, դձեւ ես ինձ նախատում, դձեւ որ թողիր ինձ ու գնացիր: Միթէ ես իրաւունք չունիմ մօտ լինելու մի կնոջ, որ ծերութեանս ու տկարութեանս միջոցին խնամում է ինձ, ինչ որ անհրաժեշտ կարիք է ինձ համար: Թէև այդ դեռ չեմ արել, սակայն նպատակ ունիմ անելու, երբ հանգամանքներն ստիպեն:

«Այդ անստորագիր նամակը, որի հեղինակը համարում եմ տիկին Տարատինովային, ուրիշ ոչինչ չէ, եթէ ոչ քսու գրպարտութիւն: Իսկ այդ գրպարտութիւնը ուրիշ ոչինչ չէ, եթէ ոչ նախանձի արդիւնք:

«Լսի՛ր, Գոհարինէ. այդ կինն է եղել քո իսկական թշնամին և ոչ ես կամ մի ուրիշը: Նա է՝ որ ամեն կերպ աշխատել է մեր մէջ խռովութիւն ու գրգռութիւն գցել: Պատճառն ես ուզում իմանալ: Լսի՛ր,

ուրեմն. նա ուզում էր բռնել քո տեղը... Այո, այո: Ես փաստեր ունիմ, ահա նրանցից մէկը. հէնց-որ դու այստեղից հեռացար, հէնց-որ իմացաւ, որ այլևս մենք բաժանուած ենք, իսկոյն առաջարկեց ինձ միասին կենակցել: Նա մինչև անգամ խոստացաւ թողնել իրազաւակներին: Ես մերժեցի, և ահա նա՝ վրէժ է առնում ինձանից այդ ստոր միջոցով: Իմացիր նաև, որ նա թշնամի է իրա տեգօր կնոջը և աշխատում է ամեն կերպ ստորացնել նրան:

«Բայց ես կը պատժեմ այդ անառակին: Կը պատժեմ յանուն իմ պատուի և քո հոգեկան հանգստութեան: Ուղարկիր ինձ այդ անստորագիր նամակը: Թոյլ տուր, որ տեսնեմ նրա ձեռագիրը: Ազնիւ խօսք եմ տալիս, որ կը վերադարձնեմ քեզ: Այո, պէտք է այդ անպատկառին պատժել: Եւ ես այսօր նրա ամուսնունէ ասացի, որ այլևս չի կարող մեր բանկում ծառայի:

«Դու խնդրում ես, որ իրեղէններդ ուղարկեմ քեզ: Ներքի, որ առայժմ չեմ կարող: Ամառը մօտենում է. երեւի դու կ'իրթաս որեւէ ամառանոց: Լաւ չէ՞ որ նըրանք առժամանակ ինձ մօտ մնան: Այստեղ նրանք աւելի ապահով կը լինին կողոպուտից: Սակայն դու գիտես. եթէ կամենում ես, իսկոյն կ'ուղարկեմ:

«Կրկին խնդրում եմ՝ ուղարկիր ինձ այդ անստորագիր նամակը կամ գոնէ նրա պատճէնը: Այդ լիբբը հէնց այն օրերին, երբ ինձ առաջարկում էր միասին կենակցել, խաղում էր մի ուրիշի հետ: Մեր բանկի ծառայողներից երկուսը գիշերուայ երկու ժամին փողոցում նրան տեսել են Պաստուխովի հետ թեւակցած մի կասկածելի տանից դուրս գալիս: Ահա թէ որպիսի արարած է յանդգնում արատաւորիլ մի կնոջ, որի միակ հոգս զաւակների կրթութիւնն է:

«Բայց գուցէ նամակագիրը տիկին Տարատինովան չէ, գուցէ նա իսկապէս մի տղամարդ է: Այն-ժամանակ թոյլ տուր հարցնեմ՝ ի՞նչ դադափար կարելի է կազմել մի տղամարդու բարոյականի մասին, որ ինքն էլ եղել է այն կնոջ սրտակից մտերիմը, որին այժմ այդպէս վայր է զարնում: Հարցրու այդ մարդուն, եթէ ճանաչում ես: Եթէ ինքը ևս գնել է այդ կնոջը փողով, հապա ի՞նչ իրաւունքով է քննադատում մի ուրիշի այդպիսի վարմունքը, եթէ նրա մեղադրանքը մինչև անգամ ճիշտ էլ լինէր իմ մասին:

«Ես չեմ ուրանում, որ մի-մի անգամ լինում եմ այդ յանիրաւի զրպարտուած անմեղ կնոջ տանը, որի հայրը, ի միջի այլոց ասած, ժենիրալ է: Բայց միթէ յանցանք է լինել մի պատուաւոր ընտանիքում և այնտեղ միքանի վայրկեան հոգով հանգստանալ նրա զաւակների շրջանում:

«Ներքի, որ երկարացրի: Գրում եմ ոչ թէ ինձ արդարացնելու, այլ քո աչքերը բանալու համար: Գոհարինէ, մտածիր՝ հում ինչ գործն է, թէ ով ինչպէս է ապրում, կամ ի՞նչ իրաւունքով են մարդիկ խառնելում ուրիշների ինտիմ կեանքի մէջ, եթէ նրանք որեւէ անձնական պատճառ չունին, եթէ նրանց ինքնասիրութիւնը վիրաւորուած չէ:

«Սակայն ինչ եմ ասում. մտածիր իմ մասին, ինչ կամենաս, անուանիր ինձ՝ զաւաճան, անառակ, հաւատաւորիս անգամ, ինձ համար միևնոյնն է: Ես պատասխանատու եմ միայն իմ խղճի առաջ: Իսկ իմ խիղճը մինչև այսօր եղել է հանգիստ և յոյս ունիմ այսուհետեւ էլ կը մնայ նոյնը:

«Մի անգամ ևս խնդրում եմ՝ ուղարկիր ինձ այդ անստորագիր նամակը:

Գեղան...»

Տեսնում ես, սիրելիս, թէ ինչ ճիգով տալիս է քուրում այդ նամակից: Այժմ լսիր ինձ:

Վկայ է Աստուած, որ ես ամուսնական առաջատար մաքրութիւնը համարել ու համարում եմ սրբազան պաշտամունք, և յանուն այդ պաշտամունքի, ես ոչ միայն փափագել եմ որ իմ օրինական կողակիցը ինձ չափ անարատ լինի, այլև անթիւ անգամ հաստատելով նրա բարոյական անկումը, միշտ էլ աշխատել եմ պաշտպանել նրան օտարների առաջ:

Իսկ ի՞նչ է արել նա ինքն իմ վերաբերմամբ: Այն՝ ինչ-որ, երևի, պիտի անէր նրա նման մի անգուգական շահախնդիրը: Նա ամենայն սառնասրտութեամբ զրկել է ինձ կեանքի տարրական բարիքներից. նա դաւաճանել է ինձ ամեն քայլափոխում. նա ինձ անարգել է, հայհոյել, ծեծել, ստորացրել: Նա չի խնայել նոյնիսկ իրա ինքնասիրութիւնը և անուսոյնարկել է ինձ օտարների առաջ, մեր ծանօթների և թէ անծանօթների մօտ:

Իրան յատուկ սովորութեամբ ինձ մեղադրում է որ ես թողել-հեռացել եմ իրա ծերութեան և տկարութեան ժամանակ, բայց մոռանում է որ ծեր ու տկարը չի կարող և չպէտք է երիտասարդ կնոջը շարունակ մենակ թողնէ տանը ու ինքը անբարոյական կանանց հետ լուսացնի գիշերները, ու երբ լուսադէմին տուն գալ, շրջապատողներին երդմամբ հաւատացնի թէ կարևոր ու անյետաձգելի գործով էր զբաղուած ողջ գիշեր:

Անամօթաբար գրում է թէ իրան մենակ եմ թողել, այդ պատճառով էլ լինում է այն կնոջ տանը և նրա երեխաների շրջանում միութարվում: Իսկ երբ իրան չէի թողել և տանն էի, հապա ինչի՞նք ինքը տա-

նը չէր լինում համարեա գիշեր ու ցերեկ և խաբում թէ մինչև վիղը թաղուած է գործի մէջ:

Միթէ եթէ բարոյապէս փչացած չլինէր և ուզե-նար՝ չէր կարող իրա համար պատուաւոր շրջան գտնել, ուր երկուսս էլ կարողանայինք թեթևացնել մեր առօրեայ կեանքի ձանձրոյթը, քանի-որ ոչ մի զուար-ճատեղ չէր տանում ինձ, թէև ինքը միշտ էլ քաճախում էր նման վայրերը:

Եթէ նա պատուաւոր շրջան գտած լինէր, հիմա կարող էր օրինաւոր մարդկանց մէջ անցկացնել իրա օրերը և ոչ թէ անբարոյական կնոջ յուսով կը մնար, որին ժենեւալի աղջիկ է անուանում, ինչպէս որ առանց ամաչելու միւս փողոցային ծանօթուհիներից մէկին բարոնուհի էր կոչում, միւսին կոմսուհի, երրորդին յայտնի ինժեների կին... ուրեմն էլ ի՞նչ իրաւունքով է հիմա մեղադրում ինձ, որ ես իրան լքել եմ:

Նա ողբում է իրա մենակութիւնը կոկորդիլոսի արցունքներով: Բայց ի՞նչ էր նա այն-ժամանակ, երբ մենակ չէր, այլ ինձ հետ: Միթէ ինքը այն-ժամանակ էլ նոյնը չէր, ինչ որ այժմ. միթէ չէր լիզում անառակների կօշիկները և տուն գալով անլուր անարգանքներ թափում վրաս: Միթէ ես չէի զգում մենակութեան դառնութիւնը, երբ նա ինձ թողնում էր տանը մենուսեանակ և ինքը գնում զուարճանում ամենուրեք, ուր քաշում-տանում էին իրան իր այլանդակ կրքերը: Եւ նա թողնում էր ինձ մենակ նոյնիսկ այն-ժամանակ, երբ հիւանդ էի լինում և կարօտ իրա օգնութեան: Եւ նրա դաժանութիւնն երբեմն այնտեղն էր հասնում, որ բարոյապէս ընկածին միայն վայել լիտիութեամբ, առանց կարմրելու, ասում էր.

— Ես հեռանում եմ տանից և գնում այն կանանց

մօտ, որոնց հետ ժամանակա աւելի ուրախ է անցնում, քան քեզ հետ:

Նա այժմ պարսաւում է տիկին Տարատինովային. բայց արդեօք շատ ժամանակ է անցել այն օրից, երբ այդ կինը նրա իղէալն էր:

Բայց խնդիրն ինձ համար պարզ է. Գեղանի անհաշտ, գռեհիկ ընտանեկան կեանքի մէջ՝ Այո, ես էլ եմ դատապարտում, որովհետեւ վերին աստիճանի վատ բան է այդ մի օրինաւոր մարդու համար՝ լինի նա կին թէ տղամարդ: Բայց ուր էր նրա այդ աշխարհայեացքն այն-ժամանակ, երբ դեռ ոչ-ոք չէր դիպել նրա ինքնասիրութեանը: Ինչո՞ւ այն միջոցներին նա իրաւունքի խնդիր չէր յարուցանում: Ինչո՞ւ նա չէր դատապարտում իր հրէայ սիրունուն՝ իր սքանչելի Բաիսային, որ ստորագրած ու անստորագիր նամակներով չէր դադարում պղտորել մեր ընտանեկան կեանքի անդորրութիւնը, այլ ընդհակառակը՝ նրան դարձրել էր իրա զինակիցը, որպէսզի իմ առանց այն էլ ապաբաղդ գոյութիւնս աւելի թունաւորի:

Վերջապէս ինչո՞ւ նա ինքը խառնուեց հէնց այդ հրէունուն ընտանեկան կեանքի մէջ և բաժանեց նրան ամուսնուց:

Անբարոյականներն ու սուտ ասողները ոչ-միայն յիշողութիւն չունին, այլև լօգիկա, որովհետեւ անամօթ են:

Սրպէս թէ ինքը «խղճի դէմ ոչինչ չի արել»:

Հիանալի է, չէ՞: Նա՛ որ ամեն քայլափոխում

ստել է, կեղծել, խաբել. նա՛ որի դիմակը հարիւր անգամ պատռել եմ. նա՛ որի անամօթութիւնն այն տեղը հասաւ որ՝ նիւթական շահի համար, խաղում էր իմ անարատ անուան հետ մի միլիօնատէր լկտի. երիտասարդի քմահաճոյքի համար. նա՛ որ պաղարիւնութեամբ իր երեկուայ կուռքին այսօր կոխկոտում է ոտներին տակ...:

Օ՜ճ՝ որին միամտաբար տաքացրել էի կրծքիս վրայ, որպէսզի յետոյ ինձ կծէ: Գիշատիչ գազան՝ որ ծանր հիւանդ ժամանակս անգամ չէր վարանում բուռնցք բարձրացնել վրաս գողալով:

—Վեր կաց, դու հիւանդ չես, դու կեղծում ես:

Գազանները իրանց զոհին միանգամից են յօշոտում և վերջ տալիս նրա տանջանքներին: Մարդը անհունապէս վատթար է գազանից, և ես խոնարհվում եմ այն իմաստասէրի առաջ, որ ասել է.

«Որքան շատ եմ ուսումնասիրում մարդկանց, այնքան աւելի եմ սիրում անասուններին»:

Այո, մարդը մարդուն միանգամից չի լափում, այլ կամաց-կամաց, սառնարիւնութեամբ, սիստեմատիքաբար, որպէսզի իր փարշելի ախորժակը չաւրէ. իսկ ամուսինս տասնութ տարի առողջ արիւնս կաթիլ-կաթիլ ծծելով, քամեց ինձ:

Քայքայուեց պողպատեայ կազմուածքս, կորաւ ծաղիկ երիտասարդութիւնս, այլանդակուեց անարատ հոգիս, բրտացաւ զգայուն սիրտս:

Եւ այսօր, երբ մի յետադարձ հայեացք եմ գցում անցեալիս վրայ, սառը քրտինքը պատում է մարմնիս:

—Սարսափից:—Այո, ինչպէս նաև ամօթից ու թուլութեանս գիտակցութիւնից, թէ ինչպէս կարողացայ կրել այդ բոլոր տառապանքները լուռ ու անտրտուն, որդրմելի նոխազի պէս:

Իմ միակ պահանջն էր կեանքից՝ սիրել այդ մարդուն և սիրուել նրանից, որին մի անգամ արդէն կեանքիս ընկեր էի ընտրել: Ընտրել էի թէկուզ կուրորէն, թէկուզ առանց մի վայրկեան քննիլու և վերլուծելու նրա հոգեկան արժանիքները:

Միթէ գոնէ այդքանը պահանջելու իրաւունք չունէի մի մարդուց, որի ջերմ երդումներովն էի ապրել ու շնչել հարսնացու ժամանակս: Ձեռք-մինչև սուրբ սեղանին մօտենալը նա հազար անգամ իր բիրտ ձեռների մէջ սեղմելով իմ՝ յուզմունքից դողացող ձեռքը, գոչել էր.

— Գոհարինէ, Գոհարինէ, երգվում եմ բոլոր սըրբութիւններով, որ իմ արտաքին կոշտ կեղևի տակ մի կրակոտ սիրտ կայ, որ քեզ և միմիայն քեզ համար է բարախում, որ նա քեզանով և միմիայն քեզանով պիտի մնայ լի մինչև գերեզման:

Ուրիշ ինչ երաշխաւորութիւն կարող է պահանջել մի անմեղ աղջիկ մի տղամարդուց:

Դիցուք ես այնքան միամիտ էի և անփորձ, որ չկարողացայ թափանցել նրա հոգու մէջ, բայց միթէ իրաւունք ունէի չհաւատալու նրան: Դիցուք նա այն-ժամանակ կեղծում էր, բայց միթէ կարող էի իմ կասկածներով վիրաւորել նրա ինքնասիրութիւնը, նրա խելքն ու բանականութիւնը:

Գեղանը զազրելի դարձաւ ինձ համար ոչ-այնքան իր դաւաճանութեամբ, խաբեբայութեամբ, ստով ու կեղծիքով և մանաւանդ զգուելի ժլատութեամբ, որքան այն ձևերով, որ կատարում էր այդ ամենը:

Մի սև օր էր այն: Արտասահմանից նոր էի վերադարձել՝ սիրտս լի վշտով: Մի առաւօտ բաց արի տուալետիս սեղանը և տեսայ այնտեղ մի կանացի «մանիկիւր»-եղունգներ մաքրելու գործիք:

— Այս ինչ է,— գոչեցի, չհաւատալով աչքերիս:

— Ձգիտեմ,— պատասխանեց, չհամարձակուելով ուղիղ նայել աչքերիս:

— Ասան, այս ինչ է,— կրկնեցի, աւելի ու աւելի տարուելով չար կասկածով:

— Ձգիտեմ,— կրկնեց նա, այս անգամ կարմրելով: Պարզ էր. հրէշն ապականել էր նաև իմ անկողինը...

Ես միամտաբար մի սնոտի յոյս էի փայփայում՝ — ուղղել մի խառնուածք, որ անուղղելի էր միանգամայն:

ԺԳ

Ես մի նամակ ուղարկեցի բանկի պաշտօնեաներից մէկի անունով, խնդրելով նրան, որ անձամբ կարգայ պարոն ամուսնուս մօտ:

Այդ նամակում թուելով Գեղանի արարքները՝ անառակութիւնից սկսած մինչև վրաս ձեռք բարձրացնելը, վճռապէս յայտնում էի որ այլևս չեմ վերադառնալու ամուսնուս մօտ, ու խնդրում էի՝ շտապեցնել նրան՝ իմ բոլոր իրերն ուղարկելու:

Անշուշտ բանկի պաշտօնեան կամ գուցէ ինքը Գեղանը նամակս կարդացել էր տիկին՝ Տարատինովայի մօտ, որովհետև շատ չանցած այդ կնոջից հետևեալ գրութիւնն ստացայ, որ առաջ եմ բերում Գեղանի բարոյական նկարագիրը լրացնելու համար.

«Սիրելի Տիկին Գոհարինէ Բ-եան.

«Ձեր ամուսինն՝ ինձ զրպարտել է, այս կարող եմ ասել նախ և առաջ: Եւ զրպարտել է ամենայն անամօթութեամբ — ինչու, կը հարցնէք:— Պատճառն ինձ համար պարզ է, կ'ասեմ: Պէտք է խոստովանել, որ

այդպիսի անսկզբունք ու անկիրթ, ընտրութիւնների մէջ խտրութիւն չդնող մարդու չեմ պատահած կեանքումս. ուստի շտապում եմ ասել, որ նա ոչ կարող է վիրաւորել ինձ, ոչ վշտացնել և ոչ մանաւանդ խախտել ամուսնուս ունեցած հաւատը դէպի իմ հաւատարմութիւնը:

«Տասնութերեք տարի է ինչ ես ամուսնացած եմ և այդ երկար ժամանակամիջոցում երբէք չեմ անշատուել իմ ամուսնուց: Մենք եղել ենք միշտ միասին՝ ամառ թէ ձմեռ: Եւ լինելով միշտ միմեանց աչքի առաջ, վայելելով անդորր ընտանեկան կեանք, մենք այնքան լաւ ենք ուսումնասիրել միմեանց, որ ոչ-ոք չի կարող պղտորել մեր յարաբերութիւնները, բացի մեզանից, եթէ, ի հարկէ, որեւէ պատճառով մենք կը փոխենք մեր յարաբերութիւնները, որոնք ներկայումս լի են փոխադարձ սիրով ու յարգանքով:

«Դուք ևս լաւ էք ուսումնասիրել Ձեր ամուսնուն: Դուք ևս գիտէք, որ նա աշխատում է ամեն մի կնոջ հրապուրել իրա ոսկիներով: Անձամբ ես շատ անգամ եմ լսել նրանից, թէ ինքը շատ հարուստ է: Ես հասկանալով նրա յետին միտքը, միշտ նկատում էի՝ ինձ համար դրամը ոչ մի արժէք չունի, վասնզի կեանքիս մէջ նրա կարիքը երբէք չեմ զգացել, որ ես Աստուծո պարգեւած բոլոր բարիքներն ունիմ՝ և՛ սեպհական տուն, և՛ ազնիւ ու սիրող ամուսին, և՛ մի սքանչելի զաւակ՝ դուստր:

«Տիկին, միթէ նա կարող է հրապուրել մի պատուաւոր կնոջ իրա հարստութեամբ: Իսկ նրա ապականուած հոգին, այլանդակուած աշխարհայեանքը, նրա արտաքին վերջապէս. միթէ այդ բոլորը ոչինչ են: Եթէ ես լինէի նոյնիսկ դրամով հրապուրուող մի կին, դարձեալ դէն կը հրէի Ձեր ամուսնուն, որովհետեւ գի-

տեմ նրա առասպելական ժլատութիւնը: Նա առատաձեռն է միայն խօսքով:

«Տիկին, մենք այդ մարդուն ընդունեցինք մեր յարկի տակ՝ համարելով նրան կրթուած ու զարգացած: Ընդունեցինք, որովհետեւ նրան մեզ ներկայացրեց մեր ազգական Պետրիկովը: Եւ հիասթափուեցինք ու զղջացինք չարաչար: Ի՞նչ է նշանակում այս: Այն՝ որ մենք կանայքս անզգուշութեամբ ամեն մէկին տուն չպէտք է թողնենք, ոչ էլ ամեն մէկի հետ ծանօթութիւն ունենանք: Ձեր ամուսինն այն մարդկանցից է, որոնք իրաւունք չունին օրինաւոր տան շէմքի վրայ ոտ դնելու:

«Այո, Տիկին Գոհարինէ. Դուք իրաւացի էք. լաւ պիտի ճանաչել Ձեր ամուսնուն՝ նրա մասին ճիշտ գաղափար կազմելու համար: Նա շատ ճարպիկ է իրա թերութիւնները ուրիշներից քողարկելու մէջ: Նրա լեզուն կարող է շատերին խաբել, և ես չեմ զարմանում, որ Դուք խաբուել էք Ձեր պատանի հասակում: Նա՝ բացի արատաւոր լինելուց, անամօթ զրպարտող էլ է: Եւ քանի՞-քանի անգամ է զրպարտել Ձեզ հէնց մեզ մօտ, ասելով թէ՝ Դուք հիւանդ էք, ներվային, թէ Դուք թունաւորում էք նրա գոյութիւնը:

«Անչափ ցաւում եմ, Տիկին, որ այն-ժամանակ չկարողացանք աւելի մօտ ճանաչել Ձեզ, երբ դեռ ապրում էիք այստեղ: Դրա պատճառն այն էր որ Ձեր ամուսինը շատ էր աշխատում հեռու պահել Ձեզ ծանօթներից և վերջիններին էլ Ձեզանից: Նա այնպիսի սարսափելի բաներ էր պատմում մեզ Ձեր մասին, որ մենք վախենում էինք մօտիկ յարաբերութիւն ունենալ Ձեզ հետ:

«Զգիտեմ թէ այլևս ի՞նչն էր կապում Ձեզ մի այդպիսի հրէշի հետ, երբ մի անգամ արդէն ճանաչե-

ցիք նրան: Դուք է անձնասիրութիւնը, ամօթի զգացմանը, հասարակական կարծիքը: Եթէ այդպէս է, հասկանալի է Ձեր ազնիւ զոհաբերութիւնը:

«Ես ուրախ եմ Ձեզ համար, որ վերջապէս ազատուել էք արատաւոր ամուսնուցդ, բայց նա դեռ յոյս ունի, թէ մի օր Դուք պիտի վերադառնաք իրա մօտ. նա ամենքին ասում է՝ թէ Դուք մի տարուց աւելի չէք կարող մնալ առանց իրան: Որպիսի վստահութիւն, այնպէս չէ՛:

«Արդեօք նկարագրեմ, թէ նա ինչ անվայել կեանք է վարում հիմա: Ո՛չ, չարժէ, զգուշիկ է: Ես շատ ուրախ եմ, որ մենք ոչ մի տեղ չենք հանդիպում միմեանց: Ես դադարել եմ նրան բարեկուց. տեսնելիս երեսու շրջում եմ նրանից: Նրան ծաղրում և արհամարհում է ամբողջ հասարակութիւնը, իսկ նա այնպէս է ձեռնարկում թէ չի նկատում: Նրա մէջ ինքնասիրութեան նշոյլ անգամ չի մնացել:

«Նրա համար այժմ այն կանայք են բարձր բոլորից, որոնք նրա անառակութեան առարկաներն են, որովհետեւ բացի անասնական կրքից նրա մէջ չկայ ոչ մի զգացմունք դէպի կիներն առհասարակ: Ես նոյնիսկ զարմանում եմ թէ նրա իշխանաւորները ինչպէս են թողնում նրան պատասխանատու պաշտօնի մէջ: ԶԷ՛-որ մի այդպիսի մարդ իր կեղտոտ ձեռներով կարող է ապականել ամեն բան, ինչին որ ձեռը տայ:

«Մի թարուեցէք, յարգելի Տիկին. որքան նա արհամարհուած է, այնքան զօրեղ է հասարակութեան համակրանքը դէպի Ձեզ: Անկեղծ հոգով ցանկանում եմ Ձեզ հոգեկան անսրբութիւն, որին այնքան կարօտ էիք Ձեր ամուսնու յարկի տակ: Դո՛նէ այժմ ապրեցէք հանգիստ: Դուք իրաւունք ունիք: Դուք չափից դուրս վատ էք անցկացրել Ձեր լաւագոյն օրերը:

Դուք՝ որ ամեն միջոց ունէիք երջանիկ ապրելու:

«Ինչ վերաբերում է Ձեր ամուսնու զրաժներին իմ մասին, ես միանգամայն անտարբեր եմ: Ինձ համար նրա լուտանքները հաւասար են, ներեցէք ասելու՝ շան հաջոցին: Իմ կեանքն ընթանում է այնքան լաւ ու երջանիկ, որ աւելին պահանջելու իրաւունք չունիմ: Ինձ միայն մի բան է վշտացնում. այն՝ որ Դուք դեռ հաւատում էք Ձեր ամուսնուն և զրում էք Ձեր ծանօթներից մէկին, թէ իբր ես կամեցել եմ բաժանուել իմ ամուսնուց և թողնել սիրեցեալ զաւակիս անմայր: Եւ ռւմ համար, Աստուած իմ.— մի մարդու, որ ընդհանուր ծաղրի ու արհամարհանքի առարկայ է: Այո՛, սիրելիս, նա Լերմոնտովի դէն է... Ֆի՛:

«Բայց բաւական է: Ներեցէք, որ Ձեզ ձանձրացրի: Ասում են՝ Ձեր պարոն ամուսինը փափագում է գնալ հանքային ջրերը, բայց չի կարողանում, որովհետեւ նրա այժմեան հոմանին արգելում է և ստիպում նրան տապալկուել այստեղ անտանելի շոքերում:

«Ամուսինս Ձեզ ջերմ բարեկեր է յղում:

«Յանկանում եմ Ձեզ ամենայն բարիք:

«Միշտ յարգող եկ. Տարատինովա»:

Ռուս տիկնոջ այդ նամակի ընթերցումը շատ յուզից ինձ, նորից բացուեցին իմ հին վէրքերը, և ես անյազ փափագ զգացի մի անգամ ևս բարոյապէս հաղթածել ինձ հալածողին, իմ կեանքը խորտակողին:

Ես մոռացել եմ գրելու նրա մի այլ անհաւատարի վարմունքը. վարմունք՝ որ նրա կոպտութեան ու ժլատութեան զենիթն էր: Լսիր:

Մի անգամ, մի չէկ գրեցի և գնացի բանկը իմ սեպհական դրամագլխից մի գումար վերցնելու: Նոր էի չէկը տուել հաշուապահին որդիս մատենում նշա-

նակէ, երբ յանկարծ երևաց ամուսինս, կոպտաբար խնայ-
չէկը հաշուապահից և՛ բանկի ծառայողների ներկայու-
թեամբ պատուեց....:

Ես մնացի ապշած:

Ապշեց նաև հաշուապահը. ապշեցին և միւս ծա-
ռայողները, որոնք ներկայ էին:

Ի՞նչ անէի:

Բարւոք համարեցի լռել:

Շրթունքներս կրծոտելով ու դողդոջուն քայլե-
րով դուրս եկայ բանկից՝ տանելով հետս մի խումբ
օտարների ծաղրը, գուցէ նաև կարեկցութիւնը, ի՞նչ
իմանամ:

ԺԳ

Եղեռնագործի համար բարձրագոյն պատիժն է
քսան տարի տաժանակիր աշխատանք. իմ ամուս-
նական կեանքը ինձ համար եղաւ աւելի քան տա-
ժանակիր աշխատանք: Նա եղել է անընդհատ ինքվի-
զիցիա՝ հոգեպէս և ֆիզիքապէս:

Նորերս ծանօթացայ մի պարոնի հետ, որ ան-
միջապէս սկսեց հետամուտ լինել ինձ այն լրբենի
յանդգնութեամբ, որ միայն տղամարդկանց է յատուկ:
Երբ այդ պարոնին զգալ տուի, որ շատ է շտա-
պում, ասաց.

—Տիկին, շատ վաղուց է ինչ հետաքրքրվում եմ
ձեզանով. արդէն՝ վաղուց է ինչ դուք գրաւել էք իմ
ուշադրութիւնը:

Ես չկարողացայ զսպել իմ դառը հեգնանքը և
գոչեցի.

—Միթէ...: Ա՛խ, որքան երջանիկ եմ և միաժա-
մանակ նաև յիմար, որ այդ չգիտէի:

Նա շփոթուեց, ապա սկսեց նկարագրել իրա-
կեանքը տխուր գոյներով: Պարզուեց, որ «խեղճը»
«անհուն տառապանքներ» է կրել: Ա՛հ, չես կարող երևա-
կայել, թէ որպիսի հոգեկան հաճոյքով էի լսում, իմա-
նալով որ այդ տառապանքների պատճառը կանայք
են եղել: Այդ յագուրդ չստացած վրիժառութեան
զգացումն էր, որ բորբոքուեց իմ մէջ մի վայրկեան:
Ես նախանձեցի այն կանանց, որ գիտեն տղամարդ-
կանց տանջել, գիտեն խորովել՝ նրանց սեպհական
իւղի մէջ:

Ես անխօս էի, իսկ «նահատակ» պարոնը շատ էր
զգածուած: Նա նոյնիսկ արտասուեց՝ յիշելով իրա ան-
ցեալը: Բայց նրա արցունքները թուացին ինձ այն-
չափ միայն անկեղծ, որչափ անկեղծ եղան Գեղան
կռուանեանի սիրոյ երդումները:

—Բաւական է,—գոչեցի ես նոյն հեգնութեամբ.—
դուք՝ տղամարդիկ տկար էք միայն այն-ժամանակ,
երբ մենք՝ կանայքս սառն ենք դէպի ձեզ, և դաժան
հրէշներ՝ հէնց այն վայրկեանից սկսած, երբ մենք հա-
ւատում ենք ձեզ: Ձեզ չեմ հաւատում:

Գիտեմ ինչ է անում այժմ իմ նախկին ամուսի-
նը: Զուր չեն ասում, թէ մարդ որ մի անգամ ոտ է
դնում թեք ու սահուն հարթութեան վրայ, նա պիտի
շարունակ գլորուի, մինչև հասնի անդունդի յատակը:

Գեղանը կռուել է իր վերջին հոմանու հետ, այն
քնքուշ էակի, որին ժենեւալի դուստր էր անուանում:
Ասում են՝ նա այժմ հիասթափուած է բոլոր տեղա-
կան կանանցից: Ի-հարկէ, մի կինը կարող է գնահա-
տել նրա... քնքուշ հոգին, զգայուն սիրտը, խելքը,
բարութիւնը, մանաւանդ առատաձեռնութիւնն ու
բարեկրթութիւնը:

Սակայն Ռուսաստանն ընդարձակ է, աշխարհը

լայնածաւալ: Եւ ահա ծերունի տարփամոլը ինչ է արել՝ հէնց իրա բարեկամների ասելով:

Զգիտեմ Պետերբուրգում թէ Մոսկվայում մի բուլվարային լրագիր է հրատարակվում, որը եթէ չեմ սխալվում, կոչվում է „Брачная газета“. Ահա այդ լրագրում մի որոշ համարի տակ նա յայտարարել է, թէ այս-ինչ հասակի, բնաւորութեան, գոյնի՝ կեանքի «ընկերունի» է փնտռում: Հարկաւ, նրա հրաւերն արձագանք է գտել. եկել են ցանկալի էակները, ապրել է նրանց հետ մի կարճ ժամանակ և բաժանուել: Երեւի նախկին իդէալիստի համար նորագոյն իդէալներ որոնելու ժամանակակից ձև է:

Ինձ ցոյց տուին նրա հետեւալ յայտարարութիւնը.

«Համար (այս-ինչը), միջին տարիքի, միանգամայն առողջ, բարի, հանգիստ, ցանկանում է ունենալ բարեկամունի, որ լինի երիտասարդ, սիրուն: Դիմել...»:

Յիշեալ լրագրի 35—36 №-ով գտնուել է մի երիտասարդ սիրուն կին, որ հէնց սկզբից հետեւալ պայմաններն է առաջարկել պարոնին.

—Եթէ դուք, պարոն, կամենում էք՝ ձեր առատաձեռնութիւնը և թէ ձեր ապագայ ընկերունուն ձեր սէրն ու բարութիւնը ցոյց տալ, ապա պէտք է այդ ընկերունուն՝ նոր կեանքի համար աւանս տար գոնէ մի 10,000 ռուբլի, որպէսզի ամուսնական շղթաները աւելի ամուր լինին: Բացի դրանից, դուք պէտք է մնաս բարով ասէք ձեր հին կեանքին, հագնուիք ամենավերջին տարազով, պիտի թրաշէք ձեր բեղերն ու միրուքը, գլխիդ պարիկ—կեղծամազ գնէք՝ տաղ գազաթիգ ծածկելու, և մի մեծ շուն էլ պէտք է գնէք, որ հետներս միշտ ման գայ:

Այդ անգլիացած չնաշխարհիկ զոյգը երեւի ար-

դէն հասած կը լինի լիակատար երջանկութեան, որովհետեւ Գեղանի մօտիկ բարեկամներից մէկն ինձ ասաց թէ պարոնը երեսին կրեմ է քսում, որպէսզի թէ երեսի չէնքը լցուին և թէ միքիչ սպիտականայ:

Սակայն մի այլ աւելի՝ որքան հետաքրքրական, նոյնչափ էլ անհաւատալի բան պատմեմ քեզ ու վերջ տամ գրութեանս.

Դու արդէն տեսար, թէ պարոնը ինչպէս անձնուէր ասպետի պատրաստակամութիւն էր ցոյց տալիս իրա նամակի մէջ դէպի ինձ՝ իրերս ուղարկելու վերաբերմամբ: Բայց այդ բոլորը ևս ցածահոգի մարդուն միայն յատուկ կեղծ ու սին խոստումներ էին, որ նա շոայլում էր նամակների մէջ, սակայն անընդունակ է կեանքի մէջ տուած խօսքը կատարելու, ասածները մի հատիկ գործով ապացուցանելու: Նա մինչև օրս ոչ մի բան չի ուղարկել իմ զարդերից, չնայելով կըրկին ու կըրկին պահանջելու՝ թէ ուղղակի իրանից, թէ ուրիշների միջոցով՝ բերանացի թէ գրաւոր:

Համոզուելով որ բնաւորութեամբ գոհնիկ մարդուց ազնիւ գործ սպասելն իզուր է, կարծես մի ներքին դրդմամբ մօտս մնացած զմրուխտ ակով գնծիկը—բրօշկան—որ պարոնը նշան էր տուել ինձ—տարայ ակնավաճառ Զիլ-ովին և խնդրեցի գնահատել:

Ակնավաճառը գնծիկը ձեռքն առնելուն պէս ասաց.

—Այստեղ գնահատելու ոչինչ չկայ, տիկին. այս կեղծ ակն է, բոլորովին հասարակ, միայն կոպէկներ արժեցող ապակի:

Զարմանքից վեր քաշուեցի. այդ բանը սաստիկ դիպչելով ինքնասիրութեանս, վրդովուած նկատեցի.

—Ի՞նչ էք ասում, պարոն, այդ ինձ է ընծայուած՝

Թէ իբրև իսկական զմրուխտ և Թէ իբրև Թանկագին հնութիւն:

— Տիկին, պատասխանեց ակնավաճառը, այդ ձեզ ընծայողը պարզիպարզոյ խաբել է ձեզ: Կրկնում եմ՝ այդ մի հասարակ ապակի է: Եթէ այդ ակը իսկական զմրուխտ լինէր, առնուազը 3,000 ուրբլի կ'արժէնար:

Ես չհաւատալով դրան, դիմեցի մի ուրիշին՝ Մայլսոն ակնավաճառին: Դա ևս ձեռքն առնելուն պէս համարեա Թէ միևնոյն բանն ասաց, ինչ որ առաջին ակնավաճառը:

Սարսափելի էր այդ ինձ համար: Ուրեմն կեղծ ակով զարդարելիս եմ եղել կուրծքս քսան տարի շարունակ:

Թէև իսկն ասած՝ այդ շատ էլ բնական էր, որովհետև կեղծ մարդու ընծան նուիրաբերողի նման կեղծ ու անարժէք պէտք է լինէր անշուշտ:

Այժմ ինձ համար պարզ է Թէ ինչու չի ուղարկում իմ հազարներ արժեցող իրերս, որպէսզի փոխաբէնը յետ ստանայ իր գոշանոց ապակու կտորը, որը՝ առանց մի օր իսկ ուշացնելու, ուղարկեցի պարոնին հետևեալ գրութեամբ.

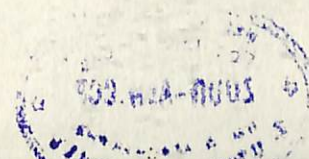
Возвращаю вамъ вашъ свадебный подарокъ оказавшійся фальшивымъ. Отдаю справедливость цѣльности вашей натуры: съ перваго дня до послѣдняго вы были проникнуты одною фальшью.

Ես վերջացրի: Շնորհակալ եմ, սիրելիս, որ առիթ առիթ սիրտս Թեթևացնելու:

Այժմ ես ազատ եմ և հոգեկան անդորրութեան մէջ. անդորրութիւն՝ որ չունեցայ քսան տարուայ ամուսնական կեանքիս մէջ:

Քեզ սիրող Գոհարինէ:

1913 թ. Թիֆլիզ:

At the ... of the ...

The ... of the ...

The ... of the ...

The ... of the ...

The ... of the ...

The ... of the ...

The ... of the ...

The ... of the ...

The ... of the ...

The ... of the ...

11

11

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0345031

22480

33423

8007

1/10/1

8007 0